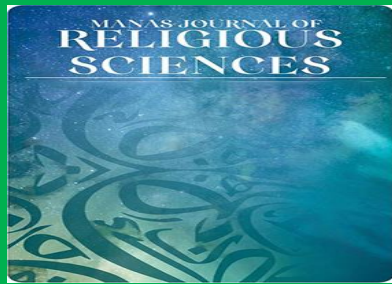

MANAS JOURNAL OF
**RELIGIOUS
SCIENCES**

Cilt: 3, Sayı : 2

Volume: 3, Issue: 2

2024

МАНАС дин билимлерм журналы
MANAS Din Bilimleri Dergisi
MANAS Journal of Religious Sciences

Жыл/Yıl/Year	Том/Cilt/Volume	Саны/Sayı/Issue
2024	3	2

МАЗМУНУ / CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Автор/Yazar/Author	Баштык/Başlık / Title	Барак/Sayfa/Page
Ali YÜKSEK	Göç ve Yoksulluk Sorunu Karşısında İslam Hukukunun Çözüm Odaklı Yaklaşımları <i>Solution-Oriented Approaches of Islamic Law to the Problem of Immigration and Poverty</i>	48 – 65
Ulanbek KALMURZA UULU & Elvira TAGAEVA	Влияние представителей Хорезмской школы фикха на Сигнаки (на примере поклонения)* <i>Influence of Representatives of The Khwārezm School of Fiqh on Siġnākī (With an Example from Ritual Matters)</i>	66 – 73
Hatice EVRAN	Yusuf Peygamberin Hayatını Konu Edinen Okul Öncesi İçin Yazılmış Hikâye Kitaplarının Değer Aktarımı Açısından İncelenmesi <i>Investigating the Value Transfer in Story Books Written for Preschool Children on the Life of the Prophet Yusuf</i>	74 – 80
Emine GENÇTÜRK	Din Eğitiminde Dijitalleşme ve Ailenin Rolü <i>Digitalization in Religious Education and the Role of the Family</i>	81 – 90
Nurgül ÇEPNİ	Ergenlik ve Aile İlişkileri: Din Eğitiminin Çatışma Yönetimindeki Rolü <i>Adolescence and Family Relationships: The Role of Religious Education in Conflict Management</i>	91 – 97
Hanife ÇAKIROĞLU	Din Eğitiminde 21.Yüzyıl Öğreten Becerilerinin Önemi <i>The Importance of 21st Century Teaching Skills in Religious Education</i>	98 – 105

Göç ve Yoksulluk Sorunu Karşısında İslam Hukukunun Çözüm Odaklı Yaklaşımları

Ali YÜKSEK¹

Öz

İslam dini, inanç, ibadet ve sosyal yaşama dair ilkeleriyle bir bütündür. İnsanın sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına yönelik temel ilkeler Kur'an ve sünnet metinlerinde yer bulmuştur. Dinin kutsal metinlerinde inanç ve ibadetler ile ilgili ayetlerin yanı sıra yardımlaşma ve dayanışmaya dair birçok emir ve tavsiyeler içeren ayetler de yer almıştır. Bu emir ve tavsiye fıkıh kitaplarında hukuki ilkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya tarihinde savaş, kıtlık, doğal afetler ve inançlar gibi bir çok sebeple büyük göçler, kaçışlar ve mağduriyetler yaşanmıştır. İslam tarihinde de bunlara dair örnekler vardır. Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicreti, Orta Asya Türklerinin İslam'ı kabul ettiklerinden sonra Anadolu topraklarına doğru akınları, Osmanlı devletinin yıkılmasından sonra Balkan Müslümanlarının bir çoğunun Anadolu'ya göçü, yakın tarihimizde Orta doğu ülkelerinde yaşanan siyasi ve ekonomik kaoslar dolayısıyla yaşanan göçler örnek verilebilir. Bütün bu göçlerin akabinde açlık, sefalet, göz yaşı, can kayıpları acılarına şahit olmaktayız. Bu olumsuz durumlar karşısında Müslüman topluluklar İslam'ın ana gayeleri, felsefesi, Müslümanların ortak kültürü, dini metinlerindeki yardımlaşma ve dayanışmaya dair ilkeleri sayesinde acılar hafif atlatılmıştır. Bu çalışmamızda özellikle göç ve ona bağlı olarak gelişen ekonomik sıkıntılar, açlık, yoksulluk problemlerini, göçmen ve mültecilerin karşılaştıkları sıkıntıları ve bu sorunlar karşısında İslam dininin tavrını, ne tür çözümler sunduğunu, bu problemler karşısında geliştirdiği sosyal-ekonomik politikaları, tesis ettiği kurumları ele aldık.

Anahtar Sözcükler: Fıkıh, İslam hukuku, Göç, Hicret, Yoksulluk, Yardımlaşma

Solution-Oriented Approaches of Islamic Law to the Problem of Immigration and Poverty

Abstract

The religion of Islam is a whole with its principles of belief, worship and social life. The basic principles for human social, cultural and economic life are included in the texts of the Quran and Sunnah. In addition to the verses about faith and worship, there are also verses containing many commands and recommendations regarding cooperation and solidarity in the sacred texts of the religion. These orders and recommendations appear as legal principles in fiqh books. In world history, there have been great migrations, escapes and victimizations for many reasons such as war, famine, natural disasters and beliefs. There are examples of these in Islamic history. The migration of the Prophet from Mecca to Medina, the incursions of the Central Asian Turks into Anatolian lands after they accepted Islam, the migration of many Balkan Muslims to Anatolia after the collapse of the Ottoman Empire, and the migrations due to the political and economic chaos in the Middle Eastern countries in our recent history are examples can be given. In the wake of all these migrations, we witness hunger, misery, tears and loss of life. In the face of these negative situations, Muslim communities have overcome their sufferings lightly, thanks to the main goals and philosophy of Islam, the common culture of Muslims, and the principles of cooperation and solidarity in their religious texts. In this study, we especially discussed migration and the economic problems, hunger and poverty that arise due to it, the problems faced by immigrants and refugees, the attitude of the religion of Islam in the face of these problems, what kind of solutions it offers, the social-economic policies it has developed in the face of these problems and the institutions it has established.

Key words: Fiqh, Islamic law, Immigration, Migration, Poverty, Solidarity

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Blm. İslam Hukuku ABD., Samsun / TÜRKİYE, ali.yuksekk@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4817-2576.

Giriş

Göç: dini, iktisadi, siyasi, sosyal ve daha bir çok sebeple insan topluluklarının bir coğrafyadan başka bir coğrafyaya taşınmasıdır. Göçlerin sebeplerine göre şekil ve sonuçları vardır. Göçler ve yoksulluk arasında çok yönlü bir ilişki yumağı vardır. Göçün, insanlar üzerinde sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal alanlarda bir çok olumlu veya olumsuz etkileri vardır. Bazen yoksulluk, göçü tetiklerken bazen de göç, yoksulluk ve mağduriyetlere sebep olur. O, insanın inanç, düşünce, kültür ve hayata bakışı konusunda değişim ve dönüşüm yaşamasına zemin hazırlar. Yoksullukla mücadelede yaparken, ekonomik kalkınma, eğitim, kültür ve sosyal destek gibi faktörler göç ve yoksulluk arasındaki ilişkileri derinden etkiler.

Kaleme aldığımız bu makale çalışması, 2018 yılında Bişkek'te Uluslararası Orta Asya Sempozyumunda sunulan "İslam Hukukunun Göç ve Fakirlik Sorununa Bakışı ve Çözüm Önerileri" başlıklı bildirimizden esinlenerek ve genişletilerek hazırlanmıştır.

İslami literatürde göç, genelde hicret kelimesi ile ifade edilmektedir. Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicret etmesi ve yerleşmesi aslında bir göç olgusudur. Yine Müslümanlar arasında bir kimsenin dini sebeplerle bir yerden bir başka yere gitmesi, gittiği yere yerleşmesi, yeni fethedilen topraklarda iskan etmesi veya kaybedilen topraklardan ayrılıp Müslümanların yaşadığı topraklara taşınması, farklı bölgelerdeki insanları İslam'a davet için yapılan yolculuklar ve göçler hep hicret olarak nitelendirilmiştir.²

Başta insanlar olmak üzere yeryüzündeki tüm canlılar, doğumlarından ölümlerine kadar bir başka canlıya ihtiyaç duyarlar. İnsanların sosyal bir varlık olması, aralarında yardımlaşma ve dayanışmayı zorunlu hale getirir. İnsanlar, tarih boyunca topluluklar, milletler, ülkeler halinde yaşamışlardır. Aralarındaki birlik, beraberlik, yardımlaşma onların uzun ömürlü, huzurlu olmalarına, nimetlerin keyfini eşit paylaşmalarına neden olmuştur. Bunu başaramamış milletler ise ipi kopan tespah gibi dağılıp tarihin derinliklerine gömülmüşlerdir. Mesela tarih, önemli sonuçları doğurması açısından Mekke'deki müşriklerin Müslümanlara uyguladığı zulüm ve baskılar sebebiyle Hz. Muhammed'in kendisine tabi Müslümanlarla birlikte VI. asırda Mekke'den Medine'ye hicretini,³ IV. ve XIV. asırlar arasında Hunlar, Göktürkler ve Moğollar, Orta Asya (Türkistan)'dan Orta Doğu ve Avrupa'ya ve gerçekleşen "Kavimler Göçü" olarak da bilinen büyük göçleri,⁴ IV. ve V. yüzyıllarda Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne yol açan Germen kabilelerinin Roma İmparatorluğu'na yaptıkları göçleri,⁵ XIX. yüzyılda Hindistan'dan Britanya İmparatorluğu'na doğru gerçekleşen Hint Altınpazarı göçlerini,⁶ XVI. XIX. Yüz yıllar arasında Afrika'dan Amerika'ya doğru yapılan zorlu Afrika'daki köle ticareti göçlerini,⁷ Irak

² Fatih Açıık, İslâm medeniyetinin oluşum sürecinin göç ve toplumsal değişme ilişkisi bağlamında incelenmesi (Hicret ve Endülüs medeniyeti tecrübesi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi), Samsun, 2015, s. 3.

³ Tahsin Koçyiğit "Asabiyyetten Uhuuvete -Medine'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslam Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine" İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015/1, Say:41, ss. 9-42, s.21.

⁴ İbrahim İrdem, "Göç - Güvenlik İlişkisi Bağlamında "Tarihte Güvenliği Etkileyen Büyük Göç Dalgaları" ve Suriyeli Mülteciler," Geçmişten Günümüze Göç , (Edt. Osman Köse, Canik belediyesi kültür yy., no: 55-17-01, Samsun, 2017, s.523.

⁵ İrdem, "Göç - Güvenlik İlişkisi," s.57.

⁶ İrdem, "Göç - Güvenlik İlişkisi," s.63.

⁷ Abdulkadir İnalteki, "Afrika'da batı sömürgeciliği, köle ticareti ve soykırım," SDE Akademi dergisi, 2023, c. 3 Sy.3, s.460.

ve Suriye'deki iç kargaşa ve savaş sebebiyle 2011'den bu günümüze kadar devam eden, bu ülkelerden Orta Doğu ülkelerine doğru gerçekleşen göçleri, en büyük göçler arasında sayar.⁸

Göçlerin Sebep ve sonuçları

Bir milleti ayakta tutan, birleştiren, bir araya getiren, devletleştiren dinamiklerin en başında din, dil, kültür ve toprak gelir. Devletlerin ve medeniyetlerin yok olmasında bir çok faktör vardır. Bunların başında siyasal başarısızlık ve istikrarsızlık, rehavet, israf, adaletsizlik, iç ve dış savaşlar, kıtlık, kuraklık önde gelir. Toplumlardaki insanlarda bir nevi devletler gibidir.⁹ Her insan hayat kulvarlarında yürürken çok sevdiği evini, barkını can dostlarını, vatanını, yurdunu, en sevdiklerini, canından aziz gördüklerini kaybedebilir. Bütün bunların sebebi belki de bir savaş, bir doğal afet, bir yanlış karar, bir gereksiz riske bulaşma, veya sebebini bilemediği bir hastalık, bir inanç, bir umut veya buhran yüzünden olabilir. Bazen zeki, akıllı, bilgili olmak ve sıkı tedbirler olmak hiç bir işe yaramayabilir. Böylece zengin bir kişi bir anda yoksul bir insana dönüşebilir. Azizken zelile, zenginken fakirliğe, sağlıklı iken hastalığa, güçlü iken zayıflığa düşebilir. Hayat bunun örnekleri ile doludur. Tarih boyunca bu tür problemlere karşı kişiler bireysel olarak veya devletler olarak veya kurumsal olarak bir takım çözüm arayışları içerisine girmişler bir takım önlemler almışlardır. Nitekim yoksulluk her zaman ve zeminde beşeri bir sorun olarak insanların karşısına çıkmış ve insanları son derece vahim durumlara düşürmüştür. Akil insanlar bu vahim durumlar karşısında ne yapmalarını, nasıl tedbirler almalarını önceden düşünerek ve tedbir odaklı faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Bu mücadeleler kapsamında aile içi dayanışma, dini dayanışma, sivil dayanışma ve devlet otoriteli dayanışma rolleri ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu dayanışma rollerinden kabile ve aile dayanışmasının oldukça zayıfladığını görürken, dini ve kurumsal dayanışmalarının arttığı söyleyebiliriz.¹⁰

Göç ve Fakirliğin Olumsuz Sonuçları

Tarih boyunca mağduriyetlerin, yoksullukların ve çaresizliklerin birçok sebebinin olduğunu ifade etmiştik. Bu olumsuz kelimeler çoğunlukla göç kelimesi ile birlikte anılır olmuştur.¹¹ İslam dini, savaş, zulüm, siyasal baskı, doğal felaketler, dini ve insani gerekçelerle başına sıkıntılar gelmiş, bu yüzden evlerini yurtlarını terk etmiş, zor durumlarda kalmış insanlar için bir sığınaktır. Bu üzüntüleri yaşamış insanlara yardım etmek, sıkıntılarını çözüm üretmek Müslümanların dini bir görevlerindedir.

Savaşın, göçün ve fakirliğin gerçek mağdurları en çokta çocuklar ve kadınlardır. Çocukların sevgisiz, sahipsiz, yetim ve eğitimsiz büyümelerine, her türlü istismara açık olmalarına sebeptir. Kadın ve çocuklar, savaşın en kötü sonuçlarını ve en çirkin yönünü görürler. En büyük ıstıraplara, insan onurunun kabul etmeyeceği durumlara onlar maruz

⁸ AFAD, T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı raporu 2020, s.13, 41 https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Kitaplar/Insani-Yardim-2019-V5.pdf;2 <https://www.goc.gov.tr/gecici-korumamiz-altindaki-suriyeliler>.

⁹ Süleyman Ekici ve Gökhan Tuncel, "Göç ve İnsan," Birey ve Toplum Dergisi, 2015, C. 5 . Sy. 9, s.13.

¹⁰ Osman Eyüboğlu, *Yoksulluk ve Dini Hayat*, Samsun üniversite yayınları 2022, s. 45.

¹¹ Ahmet Coşkun, "Ayetler Işığında Fakirlik Problemi," Kayseri: *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sayı: 7, ss.46-48; Ekici ve Gökhan "Göç ve İnsan," s. 19.

kalırlar. Yüreklerinden taşan gözyaşları sanki cehennemleri söndürecek gibi yoğun akar. Güçsüz, yoksul, yaşlı, hasta ve sakatlar kaderlerini en acı şekilde yaşarlar.¹²

İnanç, ibadet ve oluşturduğu kültürel dokuyla tam teşekküllü sosyal bir din olan İslam'ın göç ve yoksulluk problemi karşısında devletleri ve milletleri ayakta tutan yardımlaşma ve paylaşma konularında öncü olmuş, bu alanda büyük medeniyetler kurmuştur. Müslümanlar, Kur'an ve sünnet metinlerinden aldıkları işaretlerle İslam tarihinde yardımlaşma ve dayanışmaya dair pek çok güzel örnek sergilemişlerdir. Bunlara dair örnekleri ilerleyen bölümlerde sunmaya çalışacağız.

İslam'ın Konuya Bakışı

İnsana ve topluma yön veren, kimlik ve kişilik kazandıran, şekil ve ruh edindiren en önemli unsurlardan biri dindir.¹³ Din, sosyal hayatla alakalı temel sorunlara çözümlerin arandığı bir inanç ve muameleler sistemidir.¹⁴ Çünkü dinin mesajları sadece inanç ve ahiret yaşamıyla alakalı olmayıp, aynı zamanda dünyevi bir yön taşımaktadır. Bu açıdan İslam dini, fertler ile Allah arası ilişkileri düzenlediği gibi, fertler arası ilişkileri de düzenleyen bir dindir. Ahiret ve dünya birlikteliğini gözetken, hayatın her alanıyla alakalı emir, yasak ve tavsiyeleri olan bir dindir. Hedefi, insanların iki cihanda huzur, barış, güven ve mutluluk içerisinde yaşamasını sağlamaktır.¹⁵ O, bireysellikten ziyade sosyal bir dindir, toplumsal olaylar karşısında aktif roller içerisindedir. İbadetler ve salih amellerin topluma doğru açıldıkça sevaplarının ve faziletlerinin artması; suç ve kötülüklerin topluma doğru açıldıkça günahlarının ve cezalarının artması onun bu yönünü yansıtır. Bu yüzden Müslüman, komşusu açken tok yatamaz, Müslüman, komşusunu kendi mirasçılarında biri gibi görür,¹⁶ dul ve yetimlere yardım yapmayı, Allah yolunda cihat yapmayı, gündüzleri oruçlu, geceleri ibadetle geçirmeye eş değer görür,¹⁷ namazla zekatı birbirinden ayırmaz.¹⁸ Zengin bir Müslüman, kendi malında yoksulların hakkı olduğuna inanır.¹⁹ Bir çok Kur'an ve sünnet metninde başka insanlara yardım etmek, onların sıkıntı, hastalık ve savaş gibi zamanlarında onlarla ilgilenmek, toplum refahını sağlamak, sosyal ve ekonomik dengelere katkıda bulunmak İslam'da teşvik edilmiştir.²⁰ Bir Müslüman, diğer Müslümanların sevindiği, neşelendiği şeylerle sevinmezse, Müslümanların üzüldüğü şeylere üzülmezse veya başlarına gelen sıkıntılarla ilgilenmezse o zaman o kişi Allah'ın katında iyi bir Müslüman olamayacağına inanır. Bu bağlamda savaş, çatışma, adaletsizlik, siyasi istikrarsızlık, siyasi zulüm, doğal afetler, kıtlık, kuraklık, aile birleşimi ve eğitim fırsatlarını arama gibi daha bir çok sebeple vatanından başka topraklara göç etmiş, sefalet ve yoksulluklara düşmüş, çeşitli

¹² Ekici ve Gökhan, " Göç ve İnsan," s.19.

¹³ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Trc: Zeynep Auroba, İstanbul 1985, s.83-136. 92.

¹⁴ J. M. Yinger, *The Scientific Study of Religion*, Macmillan, Toronto, London, 1970, s. 5.

¹⁵ Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011, s. 413.

¹⁶ Buhari, Edeb, 28; Müslim, Birr, 141, 142; Ebü'l-Hasen Nürüddin Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî,, (ty). *Mecma' u'z-zevâ'id*, Beyrut, VIII,167; Hâkim, *Müstedrek*, II, 15.

¹⁷ Buhari, Nafakat, 1; Müslim, Zühd, 41; Tirmizi, Birr, 44; Nesâî, Zekat, 78.

¹⁸ Bakara 2/43.

¹⁹ Zariyât, 51/19.

²⁰ Bakara 2/177, "Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır."

felaketlere uğramış insanlara yardım etmek İslam'ın Müslümanları teşvik ettiği, hatta emrettiği hususlardandır. Kur'an ve sünnette buna dair birçok kutsal metin bulunmaktadır.²¹

Mesela İslam, kötülüğü, cimriliği, bencilliği yasaklarken yardımlaşmayı ve paylaşmayı emreder. Allah, sahip olunan nimetleri diğer insanlarla paylaşanlara büyük ecirler verir. Onları korku ve hüznlerden korur.²² Dini metinlerden yola çıkarak Müslümanlar, yardımlaşmayı müşahhas hale getirmiş ve bu uğurda kurumlar vücuda getirmiştir. Bu bağlamda Müslümanların kurdukları sayısız vakıflar, yardımlaşma dernekleri, hanlar hala ortadadır.

Göç ve felaket mağdurlarına desteği teşvik eden, fakirlere el uzatılması gereğine işaret bir çok ayet vardır. Konuya ışık tutması açısından birkaç ayeti daha burada sunmak yerinde olacaktır.

- 1- *“Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir.”*²³ İhtiyaç sahibi insanlara yardım eli uzatmak Allah'ın yoludur.
- 2- *“Herkesin yöneldiği bir yön vardır. Siz hayır işlerinde yarışın. Nerede olursanız olun, sonunda Allah sizi bir araya toplar. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.”*²⁴
- 3- *“Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşına, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz Allah kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez. Bunlar cimrilik eden, insanlara da cimriliği emreden ve Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiği nimeti gizleyen kimselerdir. Biz de o nankörlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.”*²⁵ Bu ayette dayanışma ve yardımlaşmaya kimlerden başlanması konusunda Yüce Allah kişinin en yakınlarından başlamasına işaret etmiştir. Çünkü kendi yakınlarının ve komşusunun halini bilmeyen ve onlarla ilgilenmeyen bir Müslüman'ın, uzaktakilerle ilgilenmesi çoğu kere lafta kalır.
- 4- *“Sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “Hayır olarak ne harcarsanız o, ana-baba, akraba, yetimler, fakirler ve yolda kalmışlar içindir. Hayır olarak ne yaparsanız, gerçekten Allah onu hakkıyla bilir.”*²⁶
- 5- *“Herhangi birinize ölüm gelip de, “Ey Rabbim! Beni yakın bir zamana kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam!” demeden önce, size rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayın.”*²⁷
- 6- *“Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte*

²¹ Maide 5/2, *“İyilik ve erdemlilikte yardımlaşın. Kötülük ve düşmanlıkta yardımlaşmayın,”*; Nahl 16/90, *Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”*

²² Bakara 2/274.

²³ Âl-i İmran 3/92; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, II, 64-65.

²⁴ Bakara 2/148.

²⁵ Nisa 4/36-37; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, I,629-631.

²⁶ Bakara 2/215.

²⁷ Münafikûn 63/10.

onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."²⁸ Bu ayette, Yüce Allah, Medineli Müslümanları övmektedir. Onların bu övgüye layık olmalarının sebebi soysal yardımlaşma ve dayanışmada en güzel örnekleri sergilemiş olmalarıdır. Çünkü onlar, Mekke'den Medine'ye hicret eden muhacir Müslümanları kardeş kabul ederek bağırlarına basmış, ellerinde maddi-manevi ne varsa onlarla paylaşmışlardır. Ensar'ın bu tavrı asırlar boyunca Müslümanlara örnek olmuş, her nerede ve ne sebeple bir Müslüman grup zor duruma düşmüşse diğerleri onlara yardım ellerini uzatmış, gereken kardeşlik hukukunu yerine getirmişlerdir.

Yukarıdaki ayetlere bir bütün olarak bakarsak orada yardımlaşma ve dayanışmanın hem artmasını hem de ilgili müesseselerinin kurulmasını teşvik ettiğini görürüz. İslam dinindeki doğrudan veya dolaylı yardımlaşma ve dayanışma müesseselerini şu başlıklarda özetle sıralayabiliriz.

1. **İnfak müessesesi:** Felaket zamanlarında veya göçler gibi zor zamanlarda mağdur insanların sığındıkları en güzel kurumlardan birisi İslam'ın infak kültürüdür. İnfak, sözlüklerde vermek dağıtmak²⁹ gibi anlamlara gelirken İslami literatürde o, bir insanın kendi ailesine, bakmakla mükellef olduğu akraba ve hısımlarına, diğer insanlara, yoksul ve ihtiyaç sahiplerine maddi yardımlar yaparak onların ihtiyaçlarını gidermesi, geçimlerini sağlaması anlamındadır.³⁰ Kur'an-ı Kerim'de infaka bir çok ayette teşvik vardır. "*Mallarını Allah yolunda infak edenlerin örneği yedi başak bitiren, her bir başakta yüz tane bulunan bir tek tanenin örneği gibidir. Allah, dilediğine kat kat arttırır. Allah (ihsanı) bol olandır, bilendir.*"³¹ "*Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin...*"³²; *Onlar ki, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir; kendilerine isabet eden musibetlere sabredenler, namazı dosdoğru kılanlar ve rızık olarak verdiklerimizden infak edenlerdir.*"³³; *İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir...*³⁴ gibi ayetler bunlardan sadece birkaç tanesidir. Her alanda olduğu gibi paylaşma, dayanışma, yardımlaşma, kanaatkâr olma, cömertlik ve infak etme konusunda en güzel örnekleri sergileyen Hz. Peygamberimiz, erkek-kadın³⁵ tüm ümmetini daima bu güzel hasletlere davet etmiştir. Veren elin alan elden üstün olduğunu³⁶ söyleyerek eller arasında iyilik köprüleri kurmuştur. "*Her kim Müslüman kardeşinin bir ihtiyacını giderirse; Allah da onun bir ihtiyacını giderir. Her kim de bir Müslüman'ın bir sıkıntısını giderirse,*

²⁸ Haşr 59/9.

²⁹ Sarı, *Sözlük*, s.1544.

³⁰ Erdoğan, *Hukuk terimleri*, s.251.

³¹ Bakara 2/261.

³² Nisa 4/36.

³³ Hac 22/35.

³⁴ Bakara 2/177.

³⁵ Ebû Dâvud, Zekât, 44 ve Talâk, 19, "*Ey kadınlar topluluğu ziynetlerinizden de olsa sadaka verin.*"

³⁶ Buhârî, Zekât, 18; Müslim, Zekât, 94.

Allah da onun kıyamet sıkıntılarında bir sıkıntısını giderir. Her kim dünyada bir Müslüman'ın ayıbını örterse Allah da kıyamet günü onun ayıbını örter."³⁷; *"Mü'minler merhamette, birbirlerine karşı sevgi ve yumuşak davranmada bir bedeninin organları gibidirler. Nasıl ki bedeninin bir organı hasta olduğu zaman diğer organlar da bu hastalıktan etkilenip acı ve ıstırap çekerse, bir Mü'minin dert, keder ve musibetle karşılaşması durumunda da diğer Mü'minler; onun acısını paylaşırlar,*³⁸ hadisleriyle dinin yardımlaşma ve paylaşmaya bakışını belirtmiştir. Bu kardeşlik ve dayanışma özellikle savaşlar, göçler, kıtlık zamanları, doğal felaketler olduğunda daha da manidardır. Müslümanlar, konuyla ilgili ayet ve hadislerden yola çıkarak tarihte büyük infak hareketleri gerçekleştirmişlerdir.

2. **İsâr:** İslam'daki yardımlaşmaya dayanışma ve kardeşlik görüntülerinden biri ve en üstün olanı isâr olgusudur. İsâr, bir Müslümanın, Müslüman kardeşini kendine tercih etmesidir.³⁹ Kendi ihtiyacı olduğu halde kardeşinin ihtiyacını gidermeyi öncelemesidir. Bu davranış infakın, paylaşmanın, cömertliğin en üstün noktasıdır. Çünkü cömertlik, elde mevcut olan fazlalık malın başkalarıyla paylaşılması iken isâr, kişinin kendi ihtiyacı olduğu halde onu başka bir Müslümana vermesidir. Bu ulvi ahlak ve erdem hareketini Müslümanlar, *"...Kendileri zarûret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir,"*⁴⁰ ayetinden beslenerek yapmışlardır. İslam tarihinde buna dair bir çok örnek vardır. Kendileri ekonomik açıdan zor durumda olan Medineli Müslümanların, Mekke'den gelen muhacir kardeşlerine evlerini, basklarını, işlerini ve tüm imkanlarını açmaları bundan bir tanesidir. Özellikle savaş doğal afetler ve göç gibi zamanlarda infak ve işâr hareketi mağdur ve mazlumların sıkıntılarını yok etmekte büyük katkı sağlamıştır.

İslam Dininin Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşmaya Katkı Sağlayan İbadet, İlke ve Müesseseleri:

1-Namaz ve Cami

İslâm dininin ibâdetleri genel olarak bireysel ve toplumsal yaşama canlılık ve hareketlilik getirmektedir. Bunu en güzel örneğini cami ve cemaat faaliyetlerinde görmekteyiz. Camiler, kurulduğu ilk günden itibaren yalnızca ibadetlerin yapıldığı bir mâbed olarak kalmayıp bünyesinde pek çok güzel faaliyeti de barındırmıştır. Bu güzel hizmetler asırlar boyu İslam toplumlarında var olmaya devam etmiştir.

İslam tarihinde mescitler birçok açıdan hizmet noktası kabul edilmiştir. Bunların başında başta Hz. Peygamber olmak üzere, tüm halifeler ve diğer yöneticiler, devlet yönetimine ait meseleleri burada görüşmüş, kararları mescitlerde almış, alınan kararları da mescitlerde ilan etmişlerdir. Yine Medine'ye gelen elçiler ve heyetlerin kabul mekanı mescitler olmuştur. İdari ve siyasi mekan oluşunun yanında mescitler mahkeme ve sağlık ocağı olarak da kullanılmıştır. İnsani yardımların toplandığı ve ihtiyaç sahiplerine dağıtıldığı mescitler Cuma, bayram

³⁷ Buhârî, Mezâlim, 3; Müslim, Birr, 58 103; Tirmizî, Hudûd, 3.

³⁸ Buhârî, "Edep," 27; Müslim, Birr, 17.

³⁹ Erdoğan, *Hukuk terimleri*, 258.

⁴⁰ Haşr 59/9.

hutbeleri, sunular vaazlar, icra edilen dersler ile bir eğitim-öğretim merkezi olması açısından da dikkat çekicidir.⁴¹

Yukarıdaki fonksiyonlarına ek olarak cami ve cemaat faaliyetleri Müslümanların kaynaşma, dayanışma ve bütünleşmelerinin müşahhas tablolarıdır.⁴² Günlük vakit namazlarını camide cemaatle kılan Müslümanlar bir taraftan ibadetlerini yaparlarken diğer taraftan birbirleriyle sürekli bir iletişim halinde olurlar. Camide zengin, fakir, işçi, patron, müdür, memur, gibi toplumun farklı kesimleri her türlü sosyo-ekonomik ve kültürel statüyü bir kenara bırakarak, toplumsal kaynaşma ve bütünleşmenin en güzel örneklerini sergilerler.⁴³ Cami buluşmalarında Müminler birbirlerini yakından tanır, yaklaşır ve aralarında şefkat, merhamet ve sevgi duyguları artar oluşur. Alan ile veren, güçlü ile zayıf dost olur. Bu manada cami en iyi köprüdür. Zenginler, yoksul ve zayıfların ihtiyaçlarını görür ve gerekli yardımı tez elden ulaştırır.⁴⁴

Yukarıdaki cami işlev ve cemaat ilişkilerine baktığımız zaman diyebiliriz ki camiler ve cemaat faaliyetleri göç mağdurlarının, yoksulların ilk sığınak noktasıdır. Üzüntülerin bertaraf edilmeye çalışıldığı ve mağdurların ihtiyaçlarının karşılanıp, hayata yeniden başlangıç yaptıkları yerdir. Bugünde ülkemize gelen göçmenlerin en rahat ilk iletişim kurdukları, topluma adapte oldukları, yardım başvurusunda buldukları, sığındıkları, kişiler cami görevlileri ve cemaatidir.

2-Ramazan ve Oruç

Ramazan ayı, hayır ve hasenatın zirveye ulaştığı, zengin ve fakirin kucaklaştığı, aynı duyguları paylaştığı müstesna bir aydır. Ramazan, diğer insanları anlama, empati kurabilme, verebilme, yardımlaşma ve dayanışma ayıdır. Bu ayda ortaya çıkan manevi iklim ve huzur bütün Müslümanları kuşatır. Toplumlardaki suç oranlarını düşürür. Birlik ve beraberlik düşüncelerini kuvvetlendirir. Ekonomik anlamda zengin-fakir arasındaki uçurumların yok olmasına katkı sağlar. Bu ayda rahmet yayılır, bereket, mutluluk ve kardeşlik tecelli eder, yardımlaşma ve dayanışma her zamankinden daha çok gerçekleşir. İftar ikramları, Ramazan kolileri, zekat ve fitır sadakaları sahiplerini bulur. Oruç, insanın şefkat ve merhamet duygularını geliştirir. Hayatında açlık nedir, muhtaç olmak nedir bilmeyen bir insan yoksulların çektiği keder ve sıkıntıyı anlayabilir. Ramazan ve orucun tüm bu manaları savaş, göç ve doğal afet mağdur ve yoksulları için bulunmaz bir fırsattır.⁴⁵

3-Zekat ve Sadakalar (Fitır sadakası, fidye ve kefaretlər vb...)

İbadetlerin toplumda birlik ve beraberliği sağladığı muhakkaktır. Her birinin bireysel ve toplumsal faydaları vardır. İslam'ın temel ibadetlerinden birisi de İslam'ın üzerine bina edildiği beş esastan biri olan zekattır. İslâm ekonomisinin eksenini olan zekât, Allah'ın verdiği mali nimetlere kendi cinsinden şükürdür. O, bir Allah hakkı olmakla beraber kul hakları onda daha

⁴¹ Ahmet Akın, "Cami İçi Din Hizmetleri," Diyanet İşleri Başkanlığı 1. Din Hizmetleri Sempozyumu, Ankara, 2007, s. 246-50.

⁴² Ahmet Önkal, "Tarih Boyunca Camilerin Fonksiyonları," https://isamveri.org/pdf/drg/D03292/2013/2013_20/2013_20_ONKALA.pdf (Erişim: 10.05.2024).

⁴³ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yy., 3. baskı., 2000, s.295-296.

⁴⁴ Saffet Sancaklı, "Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açıdan Önemi ve Etkisi," *Academic Knowledge Dergisi*, 1 (1), 2018, s.15; Yılmaz, "Sosyal Dayanışma" s.257.

⁴⁵ Nihat Tosun, *İbadet Esasları*, Konya: Tekin kitabevi, 2016, s.239.

ağır basar. Çünkü Allah, zenginlerin malında fakirlerin hakkı olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ O, İslâm'ın ekonomik yönünü karakterize eden müesseselerdendir. Sosyal güvenliğin finansmanında, her ne surette olursa olsun bir mağduriyet ve felâkete uğrayan insanlara yardımların ulaşmasında mükemmel bir araçtır. Göç ve felaketler sebebiyle oluşan mağduriyetlerde üzüntü ve sıkıntıların yok edilmesinde en etkin ibadettir. Zekât, belli sınıflara sarf edilmek üzere dînen zengin sayılan Müslümanların malından alınan belli pay demektir.⁴⁷ Zengin sahip olduğu nimetleri zorunlu olarak yoksullarla bölüşür. Zekat mükellefi olduktan sonra bu görevi yerine getirmeyenler hakkında elem verici bir azap vardır.⁴⁸ Onun bir ibadet olmasının yanında bir de insanî, ahlâkî ve iktisadî gayeleri vardır. O, zenginin ruh ve nefsinin terbiye ederken, mal ve servetini hem maddî hem de mânevî yönden temizleyen bir ibadettir. Kişiyi, her şeyden önce cimrilik ve kötü huy ve alışkanlıklardan arındırır, mal tutkusundan ve paraya kulluk etmesinden kurtarır. Zekat, toplumda sosyal adaleti temin eder. Ekonomik alanda kişiler arasında dengeyi, adil paylaşımı sağlar. Zenginle fakirler arasında sevgi ve muhabbeti artırırken varsa kırgınlıkları yok eder. Göç mağduru, fakir, kimsesiz, muhtaç, yetim, yolda kalmış ve borçlu gibi yardıma muhtaç kişilere en kısa yoldan ve doğrudan yardımların ulaşmasına vesile olur. Böylece toplumsal yardımlaşma, dayanışmaya, bütünleşme ve kaynaşma gerçekleşir. Toplumda bireyler arasında güven, saygı ve sevgi oluşur. Yine dinde zorunlu fitre, fide ve kefaretle ilgili zorunlu olmayan, gönüllülük esasına dayanan sadakalarda toplumdaki mağduriyetlerin giderilmesinde, ihtiyaçların karşılanmasında zekat gibi işlevi görür. Tarihimizdeki bir çok vakıf, sığınak, daru'l-aceze ve eytam, aşevleri ve hanlar hayır sever Müslümanların sadakalarıyla kurulmuştur.⁴⁹

4- Hac ve Umre

Ömürde bir defa farz olan hac, Kabe'yi ve etrafındaki kutsal yerleri, özel vakit içinde usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve buralarda yapılması gereken diğer görevleri yerine getirmektir.⁵⁰ Hac, hem beden hem de mal ile yapılan teşekküllü bir ibâdetdir. Bu ibâdet, Allah'a karşı kulluk şuurunu artırır. İhrama giren Müslümanlar arasında makam, mevki, rütbe, zenginlik ve fakirlik gibi farklılıkları bir kenara atarak dünyanın farklı coğrafyalarından gelen ve birbirini daha önce tanımayan Müslümanlarla hem hal olarak aralarında birlik, beraberlik ve kardeşlik duygularını geliştirirler. Hac yapmış olan insanların çevrelerine daha faydalı oldukları, hayri hizmetler peşinde her zamankinden daha fazla koştukları görülmektedir. Yanlış işler yapmamaya, kul haklarına girmemeye, diğer insanlara daha fazla yardımlarda bulunmaya özen gösterirler. Adeta hac sonrasında kendilerini dinin gereklerini yapmaya adanmışlar. Toplumdaki yoksul, güçsüz, başkalarına muhtaç insanlara yardım organizasyonlarında genelde hac ve umre yapmış insanlar yer alır.⁵¹

⁴⁶ Zariyat 51/19.

⁴⁷ Ayhan Ak, *Delileriyle İslam İlmihali*, (Edt. Osman Şahin), İstanbul: Ensar neşriyat, 2018, s. 197.

⁴⁸ Tevbe 9/34-35), "*Altını ve gümüşü biriktirip de onları Allah yolunda harcamayanlar için acıklı bir azabı müjdele. O gün (bu altın ve gümüşler) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, böğürleri, sırtları dağlanacak ve (o esnada) işte nefisleriniz için toplayıp, sakladıklarınız; artık saklayıp istifçilik ettiğiniz bu nesnelere acısını haydi tadın! (denilecek)*".

⁴⁹ Rağıb el-İsfehani, *Müfredâtü'l-Elfâzu'l-Kur'ân*, Beyrut, 1992, s.664.

⁵⁰ Hasan Şahin, *Delileriyle İslam İlmihali*, (Edt. Osman Şahin), İstanbul: Ensar neşriyat, 2018, s.225.

⁵¹ Lütfi Şentürk, Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, no: 334, s.306.

5- Kurban

İslam'ın sosyal yardımlaşma ve dayanışmaya yönelik mali ibadetlerinden biri de kurbandır. Bu, Allah'ın ihsan buyurduğu nimete bir şükran borcudur. Fıkıh terimi olarak o, Yüce Allah'ın rahmetine kavuşmak için ibâdet niyeti ile belli zamanda ve belli şekilde zorunlu olarak kesilen belli hayvana verilen addır.⁵² İnsanların gıda ihtiyaçları için dünyada her gün binlerce hayvan kesilir. Bu hayvanların etlerini genelde varlıklı insanlar tüketir. Oysa kurban bayramında kesilen hayvanlar Allah rızasını kazanmak için kesildiğinden dolayı daha ziyade yoksullar, güçsüzler, dul ve yetimler faydalanır. Kurban vesilesiyle ihtiyaç sahibi eş, dost, akrabalar ve toplumdaki yoksul insanlar gözetilmiş olur. Böylece fertlerin birbirine yaklaşır. Dostluk, kardeşlik, sevgi ve muhabbet yayılır. Daha bunlar gibi toplumu ayakta tutan daha pek çok önemli değerler kurban sayesinde gerçekleştirilmiş olur. Kurban organizasyonlarında öncelik, diğer mali ibadetlerde olduğu gibi yine göç mağdurlarına, yoksullarına, doğal afetlere uğramışlara, dul ve yetimlere öncelik verilir.⁵³

6- İslam kardeşliği müessesesi

Müslümanlar arasındaki var olan her türlü yardımlaşma, dayanışma, sevgi, saygı İslam kardeşliğine dayanmaktadır. İslam kardeşlerinin temeli ise tamamıyla akide temeline dayanmaktadır. Bu hususu Allah Teâla "*Müminler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını bulup düzeltin ve Allah'tan korkup sakının; umulur ki merhamet edirsiniz,*"⁵⁴ buyurmaktadır. Ayetten de anlaşılacağı üzere ancak im an bağıyla bir araya gelen insanlar birbirlerinin kardeşidirler. Bu kardeşlerin hangi dili konuştuğu, hangi ırktan olduğu veya hangi renge sahip olduğunun hiçbir önemi yoktur. Bütün müminler birbirleriyle kardeşlerdir. Birbirlerinin velileri, dostları ve yardımcılarıdır. Bu yönleriyle onlar özgün bir topluluk oluştururlar. Birbirlerini son derece sever ve sayarken kendilerine ve inançlarına saldıran hiç kimseyi de sevmezler. Bu inanç ve tutumları yüce Allah'ın "*Allah'a ve ahiret gününe iman eden hiçbir topluluk bulamazsın ki onlar Allah'a ve Resulü'ne karşı baş kaldıran kimselerle sevgi ve dostluk bağı kurmuş olsunlar; bunlar ister babaları ister çocukları ister kardeşleri isterse kendi aşiretleri olsun. Onlar öyle kimselerdir ki Allah onların kalplerine imanı yazmış ve onların kendinden bir ruh ile desteklemiştir.*"⁵⁵ Müminler arasında bu kardeşlik iman ve takva bağına bağlıdır. Şüphesiz ki bu, Allah'ın onlara bahsettiği en güzel nimetlerindendir. Nitekim bu konuda Allah: "*Allah'ın ipine hepiniz sınıksız yapışın. Dağılıp ayrılmayın ve Allah'ın sizin üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani siz düşmanlar idiniz. O kalplerinizin arasını uzlaştırıp ısındırdı ve siz O'nun nimetiyle kardeşler oldunuz. Yine siz tam bir ateş çukurunun kıyısında iken, oradan sizi kurtardı. Umulur ki hidayete erersiniz diye, Allah, size âyetlerini işte böyle açıklar,*"⁵⁶ buyurmaktadır.

Yüce Allah, müminlerin birbiriyle olan ilişkisini, iletişimini ve birbirlerine olan bakış açısını anlatırken "*Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin velileridirler. İyiliği emreder kötülükten sakındırırlar...*"⁵⁷ buyurmaktadır. Hz. Peygamber de bu konuda "*Müslüman, Müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, haksızlık yapmaz, onu düşmana teslim*

⁵² Şentürk ve Yazıcı, *İslam İlmihali*, s.339.

⁵³ Ferhat Koca, *İslam İbadet Esasları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yay., 2013, s.349.

⁵⁴ Hucurat 49/10.

⁵⁵ Mücadele 58/22.

⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/103.

⁵⁷ Tevbe 9/71.

etmez. Müslüman kardeşinin ihtiyacını gideren kimsenin Allah da ihtiyacını giderir. Kim bir Müslümandan bir sıkıntıyı giderirse, Allah Teâlâ o kimsenin kıyamet günündeki sıkıntılarında birini giderir. Kim bir Müslümanın ayıp ve kusurunu örterse, Allah Teâlâ da o kimsenin ayıp ve kusurunu örter,⁵⁸; “Müminler birbirini sevmede, birbirine merhamette, birbirine şefkatte müminlerin misali bir beden misali gibidir. Bedenden bir organ rahatsız olsa diğer organlar da uykusuzluk ve harekete ona iştirak ederler”⁵⁹; “Hiçbiriniz kendi nefsiniz için arzu ettiğinizi kardeşiniz için de arzu etmedikçe iman etmiş olmazsınız”⁶⁰ buyurarak Müslümanların birbirlerine karşı sevgi, sadakat, dostluk, yardımlaşma ve dayanışma içerisinde olmaları gerektiğini ve birbirlerine karşı bir takım görev ve sorumluluk bağlarıyla bağlı olduklarını ifade etmiştir. Yukardaki ayet ve hadislerden anlaşılacağı üzere Müslümanların birbirlerine karşı hak ve ödev ödevleri vardır. Buna din dilinde *kardeşlik hukuku* denir. Bu kardeşlik hukuku sevinçte ve üzüntüde beraber olmayı sevinçleri ve acıları paylaşmayı, gerektiğinde maddi ve manevi nimetleri paylaşmayı, birbirlerini koruyup kollamalarını ve desteklemelerini zorunlu kılar. Bu kardeşliğe zarar verecek kin, haset, gıybet, alay etme, hakaret etme ve cimrilik,⁶¹ gibi her şeyi yasaklar. Yukarıdaki ayet, hadis ve daha başka nice dini metinlerden yola çıkarak Müslümanların tarih boyunca aralarında yardımlaşma ve dayanışmalarını devam ettirmiş olduklarını ve bunlara dair çok güzel örnekler ortaya koymuş olduklarını söyleyebiliriz. Bununla alakalı bazı örnekleri burada sunmak yerinde olacaktır.

- a. İslam tarihinde yaşanan zor dönemlere ait eşine dünya tarihinde pek rastlanmayan büyük kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma örnekleri olmuştur. Mesela bunun en güzel örneğini Hz. Peygamberimizin pratik hayatında da görmekteyiz. Zira O, Mekkeli müşriklerin ağır baskı ve zulümleri neticesinde Mekke'den Medine'ye tüm varlıklarını geride bırakarak hicret eden fakir ve mağdur Müslümanlarla Medineli Müslümanları, tarihte eşi görülmemiş bir şekilde birbirleriyle kardeş yapmış, onların ellerindeki mallarını ve tüm nimetlerini paylaşmalarını istemişti. Medineli sahabiler, Hz. Peygamberin bu isteğini seve seve yerine getirmişlerdi. Allah'ın ve Peygamberin rızasını kazanmak için her şeyini geride bırakıp Medine'ye göç/hicret etmiş olan Müminlere (muhacir), Medineli Müminler (ensar) muhabbet ve samimiyetle kucaklarını açmış, imkanları dahilinde olan her türlü yardımı, desteği onlara seferber etmişlerdi.⁶² Hz. Peygamberin önderliğinde ensar müminlerden kırk beş kişi, kırk beş muhacir mümin ile kardeş olmuş, evlerini, arazilerini, hayvanlarını, yiyeceklerini, iş yerlerini onlarla paylaşmışlardır. Hatta birden fazla eşe sahip olan bir Medineli sahabinin, eşlerinden birini boşayarak muhacir kardeşine vermeyi teklif etmesi oldukça manidardır. Ensar Müslümanların kendileri, muhtaç durumda olsalar dahi, Mekke'den gelen din kardeşlerini kendilerine tercih etmeleri Müslümanların yardımlaşma

⁵⁸ Buhârî, Mezâlim 3; Müslim, Birr 58; Tirmizî, Hudûd 3, Birr 19; İbni Mâce, Mukaddime, 17.

⁵⁹ Müslim, Birr, 66.

⁶⁰ Buhari, İman, 7.

⁶¹ Hucurât, 49/11, "Ey iman edenler, bir topluluk bir başka toplulukla alay etmesin, belki alay ettikleri kendilerinden daha hayırlıdırlar. Kadınlar da kadınlarla alay etmesin, belki kendilerinden daha hayırlıdırlar. Kendi nefislerinizi yadugayıp küçük düşürmeyin ve birbirinizi en olmadık kötü lakaplarla çağırmayın. İmandan sonra fasıklık ne kötü bir isimdir. Kim tövbe etmezse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir."; Hucurât, 49/12, "Ey iman edenler! Zandan çok kaçının, çünkü zannın bir kısmı günahtır. Tecessüs etmeyin. Kiminiz de kiminizin gıybetini yapıp arkasından çekiştirmesin. Sizden biriniz, ölü kardeşinizin etini yemeyi sever mi?"; Buhârî, Edeb, 57; Feraiz 2; Müslim, Birr, 23; Tirmizî, Birr, 24, "Birbirinizle kinleşmeyiniz hasetleşmeyiniz birbirinizden yüz çevirmeyiniz. Ey Allah'ın kulları kardeş olunuz..."; Müslim, Birr, 32, "Bir kişiye, Müslüman kardeşine hakaret etmesi kötülük olarak yeter."

⁶² Koçyiğit, "Asabiyetten Uhuvvete" s.21.

duygusunu göstermesi açısında güzel bir örnektir. Gösterdikleri bu âlicenap davranıştan ötürü Allah'ın sevgi ve övgüsüne mazhar olmuşlardır.⁶³

- b. Yine unutulmayacak kardeşlik ve dayanışma örneklerinden biri de Benî Nadir ganîmetlerinin taksiminde yaşanmıştır. Nitekim Peygamber, Benî Nadir ganîmetlerini Muhâcirler arasında paylaştırırken, Ensardan sâdece üç fakire hisse ayırmış, buna karşılık Ensârın hurmalıklarındaki Muhacir hisselerinin kaldırılması teklifinde bulunmuştu. Onlar kendi mallarındaki Muhacir hisselerinin devâm etmesini, bununla birlikte ganîmetlerin de onlar arasında paylaştırılmasını isteyerek büyük bir asalet ve cömertlik örneği göstermişlerdir.⁶⁴
- c. Bahreyn'in fethinden sonra, o bölgenin arâzisinin taksiminde de çok güzel kardeşlik ve paylaşım örneği yaşanmıştır. Elde edilen ganîmetler taksim edilirken Ensar, kendi hisselerinin Medine'ye hicret eden muhacir Müslüman kardeşlerine verilmesini istemişlerdir. Bu ulvi davranış ve cömertlik üzerine Hz. Peygamber de onları Kevser havuzu ile müjdelemiştir.⁶⁵ Bu güzel davranışlardan sonra toplumun muhtelif kesimleri birbirleriyle kaynaştı, dayanıştı bütün faaliyetlerde elele verdi. Kabilecilik, ırkçılık, gurur ve düşmanlık ortadan tamamen kalktı.⁶⁶ Bu bağlamda, İslam tarihinde altın sayfalara geçen daha nice kardeşlik, yardımlaşma, dayanışma uygulamaları vardır.⁶⁷
- d. Sosyal yardımlaşma ve dayanışmaya dair güzel örnekler tarihte olduğu gibi çağımızda da görülmektedir. Mesela Türkiye Cumhuriyeti devleti, birçok sivil toplum kuruluşları ve vatandaşları, insani yardımlar hususunda tarihinden ve kültüründen kaynaklanan güçlü bir geleneğe sahiptir. Savaş, açlık, kıtlık, deprem, göç gibi sebeplerle yoksul ve mağdur olan birçok devlet ve topluma hiçbir din, dil, ırk gözetmeden maddi-manevi yardımlarda bulunmuştur. Bunu insan olmanın ve büyük devlet olmanın gereği olarak görmüştür. Buna dair birkaç örnek vermek gerekirse şunları söyleyebiliriz: Örneğin 1991-1995 yılları arasında Sırlara karşı mücadele eden Bosna halkına o zor dönemlerinde her türlü maddi ve manevi yardımlar Türkiye devleti ve halkı tarafından ulaştırılmıştır. Yine Türkiye devleti ve halkı, 2004 yılında güneydoğu Asya'da meydana gelen depremzedelere, 2005'te Pakistan'da yaşanan büyük deprem mağdurlarına, 2006'da Lübnan'da yaşanan insani krizlerde mağdur olan insanlara, 2008'de Gazze'de meydana gelen İsrail saldırılarındaki şehit yakınları ve gazilere, 2010 yılında Haiti ve Şile'deki depremzedelere, 2011'de Japonya'daki deprem mağdurlarına, 2013 yılında Filipinler'de meydana gelen büyük tayfun da mağdur olan ailelere, 2012 ve 2015'te Arakan ve Nepal'de ve Irak'ta çatışmalar sonucunda yaşanan insanlık dramlarında mağdur olanlara, 2015 ve 2016'da Yemen ve Libya'daki göç mağdurlarına büyük çapta gıda ilaç ve nakdi yardımlar da bulunmuştur.⁶⁸ 2020 yılında

⁶³ Haşr 59/9, Bkz: "Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."

⁶⁴ Hüseyin Akgül, "Hz. Peygamber döneminde kardeşlik uygulamaları", *Diyanet Aylık Dergi*, Nisan 2012, Sayı 256, s.15.

⁶⁵ Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 7.

⁶⁶ Hüseyin Algül, "Muahat," *TDV İslam Ansiklopesisi*, Ankara, 2020, XXX,306.

⁶⁷ Ebu Zehra, *İslam'da Sosyal Dayanışma*, s.183; M. Said Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîra*, İstanbul: Gonca Yay., 1987, s. 207; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İstanbul: İrfan Yay., 1993, I, 181.

⁶⁸ https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin_-_insani-yardimlari.tr.mfa (Erişim: 25.05.2024).

meydana gelen Covid 19 pandemisinde⁶⁹ onlarca devlete test kiti ve tıbbi malzeme yardımında bulunan Türkiye, yakın tarihimizde de Afganistan, Irak ve Suriye'deki iç savaşlar, doğal afetler dolayısıyla oluşan göç mağdurlarına Türkiye cumhuriyeti kapılarını açmış, devleti ve milletiyle ülkeye sığınan göçmen ve mültecileri bağrına basarak gereken her türlü maddi ve manevi yardımları yapmıştır.⁷⁰ 7 Ekim 2023 tarihinde başlayıp hala devam eden İsrail'in Filistin topraklarındaki katliamına seyirci kalmayan Türkiye ve halkı her alanda yardım ve desteğini seferber etmeye devam etmektedir. Yapılan tüm bu maddi manevi yardımların arkasında Türkiye Cumhuriyeti'nin destekleri, halkının dini ve milli duygular yer almaktadır. Bütün bu yardım ve paylaşımların dayanağı İslam dininin sosyal yardımlaşma ve paylaşmayı gerektiren ibadet ve ilkeleri ile erdemli insanların vicdanlarına dayanmaktadır.

Sosyal yardımlaşma ve dayanışma, toplumu oluşturan kişi ve unsurların, karşılıklı ve ortak çıkarlarının sağlanıp toplumda birlik ve beraberliğin korunması için bireylerin birbirlerine sıkıca bağlanıp yardımlaşmada bulunmalarıdır.⁷¹ Sosyal dayanışma, bir milleti oluşturan kişilerin topluma karşı sorumluluk bilinci taşımaları demektir.⁷² Sosyal dayanışma, insani ihtiyaçları karşılamak üzere geliştirilen ve toplumun ekonomik yapısını dengede tutan önemli bir güçtür. Maddi imkanlardan yoksun bulunan, göç mağdurlukları, sel, yangın, kuraklık ve deprem gibi tabii felaketlerle, ya da savaş, soygun, vurgun ve ekonomik kriz gibi nedenlerle muhtaç duruma düşen insanlar, İslam'daki bu sosyal dayanışma ve yardımlaşma olgusu sayesinde korunmuş olurlar. Çeşitli sebeplerle ekonomik gücünü yitiren insanların korunup gözetilmesi, yardımlaşma anlayışının toplumun her kesimi tarafından benimsenmesiyle mümkündür.⁷³ Sosyal dayanışma toplumda barışın tesis edilmesini, adaletin ikamesini, muhtaç ve düşkünlerin gözetilmesini, sevinç ve üzüntülerin paylaşılmasını gerekli kılar. İnsanların barış ve güven içerisinde sağlık ve mutluluk içinde yaşaması zorunludur. Bu zorunlulukların temininde devlete, sivil toplum kuruluşlarına, dini oluşumlara büyük görev düşer. Bu bağlamda İslam, inanç, ibadet ve sosyal yaşam ilkeleriyle bu değerlerin sağlanması ve korunmasında hazırdır.

7- Bayramlar

Birçok milli bayramın yanında Müslümanların Ramazan ve Kurban bayramları olmak üzere iki büyük dini bayramları vardır. Tüm Müslüman toplumlarda coşkuyla kutlanan bu bayramlar, büyüklerden küçüklere, sevgi ve şefkatin, küçüklerden de büyüklere saygı ve hürmetin, uzun zaman birbirlerini göremeyen eş, dost ve akrabaların hasret giderdiği, kırgınların barıştığı, hatta dünya görüşü açısından en zıt görüşte olan insanların bile birbirleriyle ortak bir zeminde hoşgörü duyguları ile buluştuğu ve böylece barışın ve kardeşliğin tesis

⁶⁹ TRTHABER. 25 Nisan 2020. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiye-54-ulkeye-test-kiti-ve-tibbi-malzeme-gonderdi-479142.html> (Erişim: 29.05.2024).

⁷⁰ AFAD, T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı raporu 2020, s.13, 41 <https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e-Kutuphane/Kitaplar/Insani-Yardim-2019-V5.pdf>; <https://www.goc.gov.tr/gecici-korumamiz-altindaki-suriyeliler>.

<https://bagis.kizilay.org.tr/tr/bagis/bagisyap/111/arakana-insani-yardim?bagismiktar=> (Erişimler: 29.05.2024).

⁷¹ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2001, s.290.

⁷² M. Ebu Zehra, *İslam'da Sosyal Dayanışma*, trc. E. Ruhi Fırlı ve Osman Keskiöglü, İstanbul, Yağmur yayınları, 1969, s.27.

⁷³ Hüseyin Yılmaz, (2004). "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Sosyal Dayanışma Konusunun Öğretimi" *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, s.19, ss. 253-268, s.255.

edildiği günlerdir. Bu günlerde özellikle yoksullar, güçsüzler ziyaret edilir ve ihtiyaçları temin edilir.⁷⁴

8- Sadaka-i Cariye Müesseseleri

Sadaka-i câriye, sürekli sevâba vesîle olan hayır ve hasenât işleri anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle, bir insan öldükten sonra da amel defterine sevap yazdırmaya vesile olan maddî-manevî iyiliklerdir. Bu yönüyle sadaka-i câriye, nafîle ibadetlerin en güzellerindedir. İslam inancına göre insan, öldüğünde amel defteri kapanır. Ancak Hz. Peygamberimizin bildirdiğine göre şu üç durumda amel defteri açık kalır. Bunlar: Sadaka-i câriye, kendisinden istifâde edilen ilim, arkasından duâ eden hayırlı evlât.⁷⁵ Bu müjdeli haberden yola çıkarak Müslümanlar, arkalarında birçok sadaka-i cariye unsuru bırakmaya özen göstermişlerdir. Hastahane,⁷⁶ çeşme, yol, köprü, mescit, yoksullar için aş evleri ve okullar bunlardan bazılarıdır. Ayrıca sosyal hayattaki dinî, ilmî ve hayır hizmetler de bu kapsamdadır. İslam medeniyetinin adeta simgelerinden biri olan vakıflar bu sadaka-i cariye anlayışının bir tezahürüdür. Bu müesseselerden yine en çok yoksullar, güçsüzler ve göç mağdurları faydalanmıştır.

9- Vakıf

İslam'ın insanlığa sunduğu sosyal güvenliğe dair müesseselerinden biri vakıflardır. Ömer Nasuhi Bilmen onu “Menfaati ibadullaha ait olmak üzere bir aynı, Allah'ın mülkü hükmünde kabul ederek temlik ve temellükten ebediyyen alıkoymaktır,⁷⁷ şeklinde tanımlarken, Türk Medeni Kanununda vakıf, “Gerçek ve tüzel kişi veya kişilerin, belirli bir mülk ve hakla belirli ve sürekli bir amaca tahsis edilmesi ile oluşan müessesedir,⁷⁸ şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan vakfın, sahip olunan bir nimetin Allah rızası için insanların ve bütün yaratılmışların istifadesine sunmak olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf olgusu dayanağını dinden almaktadır. Kur'an-ı Kerim'de vakıf, kelimesi doğrudan bulunmasa da bu manaya gelebilecek, ona dayanak olabilecek, onun ana işlevini oluşturacak birçok ayet bulunmaktadır.⁷⁹

Vakıflar, ana felsefesini Hz. Peygamberin söz ve fiillerinden almıştır. Nitekim O'nun, “*İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olandır*”⁸⁰; “*İnsanoğlu öldüğü zaman amel defteri kapanır. Şu üç kişinin defteri ise kapanmaz ve onlara sevap yazılmaya devam eder. Ardında sadaka-i câriye bırakan kişi. İlmîni insanlığın hayır ve hizmetine sunan kişi, kendisine hayır dua eden evlat yetiştiren kişi*”⁸¹ sözü vakıf düşüncesinin ilhamı olmuştur. Ayrıca Hz. Peygamberin bizzat kendisi Medine'de kendisine ait bir hurma bahçesini ve Fedek'te bulunan hurmalığını Müslümanlara vakfederek vakıf geleneğine önder olmuştur. İslâm dünyasında vakıf müesseselerinin yaygın bir şekilde bulunması, yardımlaşma ve dayanışmayı öneren ayetlerin teşviki, Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin vakıf yapması, ondan sonra ashabının ve daha sonra gelen hayır sahibi Müslümanların O'nu takip etmeleriyle oluşmuştur.⁸²

⁷⁴ Yılmaz, “Sosyal Dayanışma” s.258.

⁷⁵ Müslim, “Vasiyye,” 14; Tirmizî, “Ahkâm,” 36.

⁷⁶ Erdoğan, *Hukuk terimleri*, s.488.

⁷⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1969, IV,294.

⁷⁸ TMK. 4721/101. md.

⁷⁹ Âl-i İmran 3/92; Nisa 4/114; Maide 5/2.

⁸⁰ Buhârî, Mağâzî, 35.

⁸¹ Müslim, Vasiyye, 14.

⁸² Hakkı Yapıcı, “İslam Tarihinde Vakıf Kültürü Üzerine Bir İnceleme,” *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 2013, s.68.

Vakıflar, toplumu ayakta tutar, birlik ve beraberliği pekiştirir, fakir insanların ihtiyaçlarını hiçbir pirim ve bağış istemeden karşılıksız karşılar. Vakıflar, zengin ile fakir arasında oluşan hayır ve iyiliğin en iyi köprülerindedir. Tarih boyunca göç mağdurları, doğal afet mağdurları, kazazedeler, yaşlı, dul, yetim ve hastalar, vakıf hastahaneleri, imaret haneler, hanlar, hamamlar, daru'l-eytam ve acezeler sayesinde onurlu ve erdemli bir şekilde yaşayabilmişlerdir. Ayrıca yetim ve öksüz kızlara çeyiz verilmesi, köle ve cariyelerin azat edilmesi, azat edilenlere yardım edilmesi, borcu sebebiyle hapiste olanların borçlarının ödenmesi, iflas eden ticaret adamlarına yardım edilmesi, yoksul ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması, yoksullara kışlık yiyecek, içecek, odun-kömür sağlanması, bayramlarda çocukların ve yoksulların sevindirilmesi yine vakıflar sayesinde gerçekleşmiştir.⁸³

Günümüzde de ülkemizde ve İslam ülkelerindeki bir çok vakıf, din, dil ve renk ayrımı yapmadan dünya çapında gerçekleşen kriz ve felaketler karşısında kurduğu çadırlarla, aşevleri ile, yiyecek ve yiyecek dağıtımlarıyla, verdiği eğitim burslarıyla, gerçekleştirdiği zekat, fitre ve kurban organizasyonlarıyla, açtığı su kuyularıyla, yaygın hastalıklarla mücadele kapsamında kurduğu sahra hastaneleriyle ve sunduğu ilaçlarla, Ramazan'da dağıttığı yardım kolileri ile, inşa ettiği cami, okul ve yurtlarla bütün mağdur ve mazlumlara umut olmaya devam etmektedir.

10- Karz-ı hasen

Sözlüklerde güzel bir şekilde borç vermek, bir şeyi başkasına ödünç vermek⁸⁴ anlamına gelen bu karz-ı hasen kavram, başka kültürlerde pek rastlanmayan bir cömertlik ve iyilik hareketidir. İslami literatürde ise karz-ı hasen, Herhangi bir menfaat ve karşılık beklemezsizin maddi sıkıntı içinde bulunan bir insana nezaket ve kibarlık ilkelerini gözeterek borç vermek anlamına gelir.⁸⁵ Müslümanlar arasında sevgi muhabbet, kaynaşma ve dayanışmaya vesile olan bu borç alışverişi Kur'an-ı Kerim'de⁸⁶ ve Hz. Peygamberimizin sözlerinde teşvik edilmiş, böyle bir borç vermenin o parayı sadaka olarak vermekten 18 kat daha sevap olduğu,⁸⁷ borç veren kimseye verdiği borç kendisine gelinceye kadar verene her gün sevap yazılacağı, borcun ödeme zamanı geldiği halde borçluyu sıkıştırmadığı, ona kolaylıklar tanındığı takdirde alacaklı olduğu para kadar veya iki katı kadar sevap hazırlanacağı Hz. Peygamber tarafından belirtilmiştir.⁸⁸

Karz-ı hasen sayesinde Müslümanlar, asırlar boyu birbirlerine iktisadi anlamda yardımcı olmuşlar, birbirlerini zor durumlardan kurtararak, borç alanın düze çıkmasını, işini kurmasını ve toplumda onur ve şerefiyle yaşamasını sağlamışlardır. Göç dolayısıyla evini barkını terk edip başka illere yerleşen insanlar da kendilerine verilen borçlar sayesinde ticari faaliyetlerini faiz ilişkilerine girmeden gerçekleştirebilmişlerdir.

⁸³ Muhlis Akar, "İslâm'da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma," s.3, Bkz: www2.diyaret.gov.tr/.../İslam'da%20Sosyal%20Yardımlaşma (Erişim: 16.03.2024).

⁸⁴ Mevlüt Sarı, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Bahar yy., 1982, s.1217.

⁸⁵ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü*, İstanbul: Ensar neşriyat, 2005, s.293; Muhammed Selahaddin, *Özgürlük Arayışı ve İslam*, Trc. N. Ahmet Asrar, İstanbul: Pınar Yay., 1989, s. 172.

⁸⁶ Bakara 2/245, 280; Teğabun 64/ 17; Müzzemmil 73/20.

⁸⁷ İbn Mâce, Sadakat, 19.

⁸⁸ İbn Mâce, Sadakat, 14.

Sonuç

Tarihsel süreçte insanlar, bazen kıtlık, kuraklık, deprem, sel felaketleri gibi doğal afetler ile, bazen de savaşlar çatışmalar, adaletsizlikler, siyasi istikrarsızlıklar, siyasi zulümler, ailevi sebepler, eğitim fırsatları gibi daha bir çok sebeplerle ait oldukları yurtlarını, vatanlarını terk edip başka topraklara göç etmek zorunda kalmışlardır. Bazen yoksulluk, göçü tetiklerken bazen de göç, yoksulluk ve mağduriyetlere sebep olmuştur. Yoksulluk ve çaresizlik göçlerin sebep olduğu sıkıntı ve üzüntülerden yalnızca bir kaçıdır. Göç mağdurlarının bu zor zamanlarında sığılabildikleri en güvenli limanlardan birisi din ve dini müesseseler olmuştur.

Özellikle İslam dini, göç sebebiyle oluşan problemler karşısında mağdurların korunup kollanması hususunda önemli bir yardım ve destek noktası olmuştur. Nitekim İslam dininin inanç, ibadet ve sosyal yaşamaya dair ilkeleri ile, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışmaya dair tavsiyeleri göç sorunlarının bertaraf edilmesinde oldukça etkili olmuş, bu sayede göç mağdurları çaresiz durumlara düşmekten, sömürülmekten, yoksul ve muhtaç durumlara düşmekten, inanç, kültür ve dillerini kaybetmekten korunmuşlardır. Mesela temel ibadetlerden namaz ve cami faaliyetleri insanların kaynaşmasına, sevgi ve muhabbet ortamlarının güçlenmesine sebeptir. Cami, zengin ile fakirin, güçlü ile zayıfın yan yana durduğu, aynı duygu ve düşünceleri paylaştığı yerdir. Zekat, kurban ve sadaka gibi ibadetler İslam'ın ekonomik yönünü ifade eden ibadetlerdir. Veren el ile alan el arasında bir köprüdür. O, zorunlu bir nimet paylaşımıdır. Hangi sebeple olursa olsun mağduriyet ve felaketler yaşayan insanlara maddi yardımların ulaştırılmasında en iyi araçtır.

Hac yapan insanların her zamankinden daha fazla hayır hasenat peşinde koştukları, insanlara maddi ve manevi yardımlar da buldukları görülmüştür. İhtiyaçların tedarikleri konusunda ilk müracaat edilen, kendinden hayır umulan kişilerin başında hacılar gelir.

Ramazan ayı hayır ve hasenatın zirveye ulaştığı maddi ve manevi nimetlerin en çok paylaştığı aydır. Bu yüzden Ramazan, savaş, göç ve doğal afet mağdurları için büyük bir fırsattır. Oruç tutan Müslümanlar muhtaç ve mağdurların psikolojisini yüreğinde hisseder. Şefkat, merhamet duyguları güçlenir ve sahip oldukları nimetleri her zamankinden daha fazla paylaşırlar.

İslam kardeşliği müessesesi toplumda yardımlaşma ve dayanışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu kardeşlik, müminler arasında karşılıklı hak ve ödevleri gerekli kılar. Dünya tarihinde pek rastlanmayan büyük kardeşlik görüntüleri, yardımlaşma ve dayanışma faaliyetleri tarih boyunca Müslüman toplumlarda görülmüştür. Hz. Peygamber'in hicreti ile beraber, Medineli Müslümanların Mekke'den Medine'ye göçerek gelen Müslümanları kardeş kabul etmesi, tüm sahip oldukları nimetleri onlarla paylaşmaları, Beni Nadir gazvesinde elde edilen ganimetlerinin paylaşımında ensarın kendi paylarını muhacirlere bırakması, yakın tarihimizde Sırp'lara karşı mücadele eden Bosnalı Müslümanların maddi ve manevi açıdan desteklenmesi, Afganistan, Irak ve Suriye'deki iç savaşlar ve felaketler sebebiyle Türkiye'ye gelen mağdurlara Türk vatandaşlarının kucak açması, yaralarını sarması, her türlü maddi ve manevi yardımlarını seferber etmesi İslam kardeşliğinin güzel örneklerindedir.

İslam'ın ana gaye ve felsefesinden doğan hastane, okul, köprü, aşevleri gibi sadaka-ı cariyeye müesseseleri, savaş, göç, felaket mağdurları, yoksul ve güçsüzler için önemli bir sığınak olmuştur. Yine aynı şekilde hastaneler, imaret haneler, hanlar, hamamlar, aşevleri, darülaceze

ve darüleytamlar gibi hayatın her alanına yönelik yardım ve destek kuruluşları olan genel vakıflar, iktisadi hayatın güçlenmesi için kurulan para vakıfları ile karz-ı hasen müesseseleri Müslümanların yardımlaşma ve dayanışma için tesis ettiği kurumlardandır.

İslam kültür ve medeniyeti geçmişte olduğu gibi günümüzde de göç ve yoksulluk sebebiyle oluşan mağduriyetleri gidermek için hazır beklemektedir. Müslümanlara düşen İslam'ı yeniden incelemek ve onun kültür ve medeniyetini yeniden ikame etmektir. O kültür ve medeniyet, Kur'an, sünnet, fıkıh, tefsir, kelim ve ahlak kitaplarında mevcuttur. Vakit kaybetmeden İslam ülkeleri arasında ilmi, fikri, kültürel ve iktisadi alanlarda işbirliklerine gidilmelidir. Türk ve İslam tarihinde yaşanmış olan yardımlaşma, dayanışma ve kardeşlik faaliyetleri günümüzde de en modern yöntem ve kurumlar ile yeniden canlandırılmalıdır.

Kaynakça

- Açık, Fatih. (2015). İslâm medeniyetinin oluşum sürecinin göç ve toplumsal değişme ilişkisi bağlamında incelenmesi (Hicret ve Endülüs medeniyeti tecrübesi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi), Samsun.
- AFAD, (2023). T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı raporu https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Kitaplar/Insani-Yardim-2019-V5.pdf;2
- Ak, Ayhan, (2018). *Delileriyle İslam İlmihali*, (Edt. Osman Şahin), İstanbul: Ensar neşriyat.
- Akgül, Hüseyin. (2012). “Hz. Peygamber döneminde kardeşlik uygulamaları”, *Diyanet Aylık Dergi*, Nisan.
- Akın, Ahmet. (2007). “Cami İçin Din Hizmetleri,” *Diyanet İşleri Başkanlığı 1. Din Hizmetleri Sempozyumu*, Ankara.
- Algül, Hüseyin. (2020). “Muahat,” TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, , XXX,306.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, (1969). *İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul.
- Bûtî, M. Said Ramazan. (1987). *Fıkhu's-Sîra*, İstanbul: Gonca Yay.
- Coşkun, Ahmet. (1990). “Ayetler Işığında Fakirlik Problemi,” Kayseri: *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Doğan, Mehmet. (2001). *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Ebu Zehra, Muhammed. (1969). *İslam'da Sosyal Dayanışma*, trc. E. Ruhi Fıglalı ve Osman Keskioglu, İstanbul: Yağmur yay.
- Ekici, Süleyman ve Tuncel Gökhan. (2015).” Göç ve İnsan,” *Birey ve Toplum Dergisi*.
- Erdoğan, Mehmet. (2005). *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü*, İstanbul: Ensar neşriyat.
- Eyüpoğlu, Osman, (2022). *Yoksulluk ve Dini Hayat*, Samsun üniversite yayınları.
- Günay, Ünver, (2000). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yay.
- Hamidullah, Muhammed. (1993). *İslam Peygamberi*, İstanbul: İrfan Yay.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. (ty). *Mecma'u'z-zevâ'id*, Beyrut. <https://www.goc.gov.tr/gecici-korumamiz-altindaki-suriyeliler>.
- <https://bagis.kizilay.org.tr/tr/bagis/bagisyap/111/arakana-insani-yardim?bagismiktar=> (Erişimler: 29.05.2024).
- https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin_insan_iyardimlari.tr.mfa (Erişim: 25.05.2024).
- İnalteki, Abdulkadir. (2020). “Afrika’da batı sömürgeciliği, köle ticareti ve soykırım,” *SDE Akademi dergisi*.
- İrdem, İbrahim. (2017). “Göç - Güvenlik İlişkisi Bağlamında “Tarihte Güvenliği Etkileyen Büyük Göç Dalgaları” ve Suriyeli Mülteciler,” Geçmişten Günümüze Göç , (Edt. Osman Köse, Canik belediyesi kültür yy. Samsun.
- İsfehanî, Rağib. (1992). *Müfredâtü'l-Elfâzu'l-Kur'ân*, Beyrut.
- Karaman, Hayreddin vd., (2023). *Kur'an Yolu Tefsiri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yay.
- Koca, Ferhat. (2013). *İslam İbadet Esasları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yay.
- Koçyigit, Tahsin. (2015). “Asabiyetten Uhuvvete -Medine’de Hz. Peygamber’in (s.a.v.) İslam Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine” İzmir: *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.

- Muhlis, Akar. (2016). “İslâm’da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma,” www2.diyaret.gov.tr/.../Islam'da%20Sosyal%20Yardımlaşma (Erişim: 16.03.2024).
- Önkal, Ahmet. “Tarih Boyunca Camilerin Fonksiyonları,” https://isamveri.org/pdfdrq/D03292/2013/2013_20/2013_20_ONKALA.pdf (Erişim: 10.05.2024).
- Sancaklı, Saffet. (2018). “Cami’de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açından Önemi ve Etkisi,” *Academic Knowledge Dergisi*, 1 (1), , s.15; Yılmaz, “Sosyal Dayanışma” .
- Sarı Mevlüt. (1982). *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Bahar yy.
- Selahaddin, Muhammed. (1989). *Özgürlük Arayışı ve İslam*, Trc. N. Ahmet Asrar, İstanbul: Pınar Yay.
- Şaban, Zekiyüddin. (2011). *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şahin, Hasan. (2018). *Delileriyle İslam İlmihali*, (Edt. Osman Şahin), İstanbul: Ensar neşriyat.
- Şentürk, Lütfi ve Yazıcı, Seyfettin. (2006). *İslam İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. TMK. 4721/101. Md.
- Tosun, Nihat. (2016). *İbadet Esasları*, Konya: Tekin kitabevi.
- TRTHABER. 25 Nisan (2020). <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiye-54-ulkeye-test-kiti-ve-tibbi-malzeme-gonderdi-479142.html> (Erişim: 29.05.2024).
- Weber, Max. (1985). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Trc: Zeynep Auroba, İstanbul.
- Yapıcı, Hakkı. (2013). “İslam Tarihinde Vakıf Kültürü Üzerine Bir İnceleme,” *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi I*.
- Yılmaz, Hüseyin. (2004). “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Sosyal Dayanışma Konusunun Öğretimi” *Dini Araştırmalar Dergisi*.
- Yinger J. M., (1970). *The Scientific Study of Religion*, Macinillan, Toronto, London.

Влияние представителей Хорезмской школы фикха на Сигнаки (на примере поклонения)*

Ulanbek KALMURZA UULU**, & Elvira TAGAEVA***

Аннотация

Регион Хорезм, расположенный в дельте реки Джайхун, имеет стратегическое значение благодаря своему положению на путях из Северного Каспия в Запад и Восток, а также плодородным землям оазиса. В X-XII веках в Хорезме активно развивался ханафитский мазхаб, который был тесно связан с мутазилитским учением в области вероучения. Этот период называют старой Хорезмской Ханафитской школой, а её представителями были такие ученые, как Ибн аль-Малахими, аль-Замахшари, аль-Баккали, аль-Тарджумани, аль-Мутаризи, аль-Саккаки и аль-Захиди. Эти ученые оставили значительное наследие в области фикха, которое сохранилось до нашего времени. Хусам ад-дин ас-Сигнаки, важный ученый Золотой Орды, продолжил традиции старой Хорезмской ханафитской школы в своих трудах по каламу, усул аль-фикху и фикху. Он использовал работы своих предшественников, но также стремился очистить свои работы от влияния мутазилитских взглядов. Цель данного исследования - показать, насколько Сигнаки сохранил или изменил мутазилитские элементы в своей ханафитско-матуридитской традиции. В исследовании использованы методы обзора литературы, сравнительного и междисциплинарного анализа.

Ключевые слова: Фикх, Калам, Хорезм, Поклонение, Сигнаки

Influence of Representatives of The Khwārezm School of Fiqh on Siġnākī (With an Example from Ritual Matters)

Abstract

The region of Khwārezm, located in the delta of the Jayhun River, holds strategic importance due to its position on the trade routes between the North Caspian and the West and East, as well as its fertile oasis lands. In the 10th-12th centuries, the Hanafi madhhab developed significantly in Khwārezm, closely linked with the Mu'tazilite doctrine in theology. This period is referred to as the Old Khwarezmian Hanafi School, and notable scholars of this time included Ibn al-Malāḥimī al-Zamakhsharī, al-Bakkālī, al-Tarjūmānī, al-Muṭarrizī, al-Sakkākī, and al-Zāhidī. These scholars left a significant legacy in the field of fiqh, much of which has been preserved to this day. Husam al-Dīn al-Siġnākī, an important scholar of the Golden Horde, continued the traditions of the Old Khwārezmian Hanafi School in his works on theology, usul al-fiqh, and fiqh. He used the works of his predecessors but also sought to purify his writings from the influence of Mu'tazilite views. The aim of this study is to examine how much Siġnākī preserved or altered Mu'tazilite elements in his Ḥanafī-Māturīdī tradition. The research employs methods such as literature review, comparative analysis, and interdisciplinary approaches.

Key words: Kalam, Fiqh, Khwārezm, Rituals, Siġnākī

* Эта статья является переработанной версией доклада, представленного на научно-практической конференции под названием «Хусам ад-Дин ас-Сигнаки: его последователи в Золотой Орде», который состоялся 23 октября 2024 года в городе Алматы.

** Научный сотрудник отделение теологии – Кыргызско-Турецкий университета «Манас», ulanbek.kalmurza@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-8492-8142.

***Магистрант отделение теологии Кыргызско-Турецкий университета «Манас», tagaeva.elvira200@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8561-7573.

Введение

Регион Хорезм расположен в дельте реки Джайхун до её впадения в озеро Арал. Благодаря тому, что его окружают такие пустыни как Каракум и Кызылкум, Хорезм имеет характер оазиса. Также его стратегическое расположение на путях из Северного Каспия в Запад и Восток, а также плодородные земли оазиса сделали Хорезм важным как в до исламского периода, так в исламский период. На протяжении истории Хорезм был под управлением Хорезмшахов, затем подвергся монгольскому завоеванию и стал частью Золотой Орды, что оказало значительное влияние на его культуру, науку, архитектуру и др.

В X-XII веках в регионе Хорезм наблюдается значительное развитие ханафитского мазхаба. Исследуя отношения между учеными, факихами и кади того периода, можно сказать, что в Хорезме существовала научная преемственность через Бухару и Мерв. Одной из самых заметных особенностей ханафитского мазхаба того времени было его приверженность мутазилитскому учению в области вероучения. Этот период обычно называют старой Хорезмской Ханафитской школой¹, а её представителями можно назвать таких ученых как Ибн аль-Малахими, аль-Замахшари, аль-Баккали, аль-Тарджумани, аль-Мутаризи, аль-Саккаки, алт-Захиди и др. Некоторые труды этих ученых в области фикха сохранились до нашего времени. В этом докладе мы сосредоточимся на вопросах поклонения (намаз, пост, закят, хадж, жертва), чтобы показать, насколько их работы отражают каламские склонности, приводя к этому примеры.

1. Представители хорезмской школы фикха

1.1. аль-Баккали (ум. 454/1062)

ал-Баккали и ал-Вабари считаются основателями Хорезмской школы фикха. Судя по записям книги Маджд-аль-Аимма аль-Тарджумани "Йатимат ад-дахр фи фатауа ахл ал-'аср" в разделе китаб ат-тарих, его полное имя – Умар ибн Муса ибн Юсуф ал-Баккали. Он был уважаемым ученым и лидером в Хорезме. Его кунья – Абу Имран. Он скончался 4 числа месяца Зуль-кааде 452 года по хиджре после аср намаза. аль-Баккали был ученым, который объединил в себе знания в различных областях. Поэтому он был известен как муфассир, специалист по муназара, носитель мазхаба, усули и филолог. Он также был благочестивым и набожным человеком. Он написал книги по каждой области исламских знаний. Те, кто читал его работы и извлекал из них пользу оценивали ценность его трудов.² Видные факихи мазхаба такие как аль-Маргинани (ум.593/1197), Бурхануддин аль-Бухари (ум. 616/1219), Ибн аль-Шихна (ум. 882/1472), Ибн аль-Нуджейм (ум. 970/1563) и Ибн Абидин (ум. 1252/1836) считали аль-Баккали из машайиха.³ Отметка ал-Баккали как "усули" и "диспутанта" позволяет увидеть его как ученого, занимавшегося каламом и достигшего в этой области значительных успехов.

1.2. аль-Вабари (ум. 483/1090)

Другим известным основателем Хорезмской школы фикха является ал-Вабари. Его полное имя - Абу Абдуллах Мухаммад ибн Ибрахим аль-Вабари. Он был

¹ Аширбек Муминов, *Научное наследие ханафитских учёных Центральной Азии и Казахстана* (Астана: Корпоративный фонд «Фонд поддержки духовных ценностей», 2018), 128.

² Абдурахим Тарджумани, *Йатимат ад-дахр фи фатауа ахл аль-'аср*, №2119, 256b.

³ Ekrem Koç, «An Unknown Hanafi Faqih: Baqqali and Some of His Fiqh Ideas», *Cumhuriyet Ilahiyat Dergisi* 27/2 (2023 г.), 480–503.

имамом мутлак, алимом камиль и факихом раббани. Он скончался в ночь на 25-е число месяца Раджаб 483 года по хиджре в Хорезме и был похоронен в окрестностях Дарбу аль-Мевта. Он получил знания в Бухаре у аль-Халвани и Абдуррахмана ал-Кирмини. В Хорезме он учился у шейха аль-Баккали. аль-Вабари также был выдающимся ученым своего времени и его часто называли “хафизом мазхаба”. В Марве он продолжил изучение фикха у Абуль-Вефа Абдулсалама аль-Гияси. Кроме того, он позднее изучал фикх у аль-Тавани в Бухаре. Таким образом, он слушал и запоминал хадисы от множества ученых в Бухаре и Мерве. Он записывал хадисы в Хорезме, тем самым возрождая науку хадисов в этом регионе. В результате, благодаря науке хадисов, Хорезм просветлел и осветлился. Кроме того аль-Вабари был также выдающимся и искусным специалистом в области филологии.⁴

аль-Вабари был ведущим ученым и имамом после аль-Баккали. Существует интересная история о том, как аль-Вабари занял место аль-Баккали в Хорезме. Когда аль-Баккали скончался, у него было много учеников-факихов, и все они претендовали на его место. В связи с этим глава города Абуль-Хусейн аль-Касики сказал: “Завтра соберемся в мечете и выберем из учеников того, кто наиболее достоин занять его место”. На следующий день аль-Касики вместе с знатными горожанами (людьми города) пришел в мечеть и собрал группы факихов. Он задал вопросы к каждому, какие книги они изучали вместе с учителем аль-Баккали, какие темы и последние уроки они проходили. Получив ответы от всех, кто претендовал на место аль-Баккали, аль-Касики сказал: “Пусть каждый претендент скажет, до какого места в книге факихи дошли и какие темы они изучали”. Но только аль-Вабари смог дать ответ. Потому что аль-Вабари знал наизусть книги Мухаммеда ибн Хасана. Он сразу же назвал места уроков и темы, до которых дошли факихи. Люди были поражены его памятью и признали его превосходство. После этого ал-Касики сказал: “Дай руку”. аль-Вабари протянул ему руку и аль-Касики сделал его преемником на место учителя.⁵ Таким образом, мы можем отнести его к числу ведущих алимов в этой школе.

1.3. аль-Тарджумани (ум. VI/ XII)

Представителям Хорезмской школы фикха можно считать факиха аль-Тарджумани и его семья улемов. Полное имя ‘Абд ар-Рахим ибн ‘Умар аль-Тарджумани. Он является автором труда “Йатимат ад-дахр фи фатауа ахл ал-‘аср” который является сборником фетв факихов региона Хорезм. Известно, что правовед жил в VI/ XII в. Хотя точные даты его рождения и смерти неизвестны, однако, зная дату смерти его отца – 530/1136 г., можно предположить, что он родился не позднее 515/1122 г. Такое предположение делается на основе традиции передачи богословского знания от учителя к ученику. Поскольку отец ‘Абд аль-Рахима был его первым учителем, а серьезное изучение таких наук, как фикх и его усул ал-фикх, возможно приблизительно в пятнадцатилетнем возрасте, то указанная дата является наиболее вероятной.⁶

Род аль-Тарджумани представлял собой династию богословов. Со слов самого ‘Абд аль-Рахима установлено, что его отец ‘Умар ибн Мухаммад аль-Тарджумани был учеником известных богословов аль-Баккали, аль-Вабари, аль-Марвази и др.

⁴ Тарджумани, *Йатимат ад-дахр фи фатауа ахл аль-‘аср*, №2119, 257а.

⁵ Андарасбани ‘Абд аль-Салам б. Мухаммад, *Му’джем аш-шуйух* (Отдел рукописей ИВР РАН), 120а.

⁶ Аширбек Муминов, *Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии* (Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018), 229.

Он был знатоком тафсира, усул ал-фикха, вариаций чтения Корана, а также успешно вел богословские дискуссии. Богословом был и сам 'Абд аль-Рахим, автор исследуемого труда, а также его сын, внук и правнук. Начальные религиозные знания 'Абд аль-Рахим получил у отца. В последующем у 'Абд аль-Рахима было более сорока шейхов. Наиболее известными из них были Абу Хамид аль-Фикхи (ум. 535/1141), Хамир аль-Вабари (ум. 539/1145), аль-Замахшари (ум. 538/1144), Али ибн Ахмад аль-Карабиси (ум. 538/1144), Махмуд ибн Абдулла аль-Малахими (ум. 536/1142), и др.⁷

Исходя из фетв в его трудах, можно прийти к выводу, что он в акиде придерживается учения мутазилитов. Он является учеником известного мутазилитского ученого аль-Замахшари. В своем труде он ссылается на известных мутазилитских ученых, таких как Абу 'Али аль-Джуббаи (ум. 303/916), Кади Абд аль-Джаббар (ум. 415/1025), Хусейн аль-Басри (ум. 436/1044), Хаким Джушами (ум. 494/1101). Он также часто использовал концепции мутазилитов в своем труде.

1.4. аль-Захиди (ум. 658/1260)

Другим важным представителем является аль-Захиди. Полное имя – Абу аль-Раджа Нажмудин Мухтар ибн Махмуд ибн Мухаммед аль-Захиди. аль-Захиди получил обучение по многим дисциплинам, таким как чтение Корана (кыраат), фикх, хадис, литература, балагат, хурув, риваят, адаб и калам у множества преподавателей. Известно, что он изучал калам у аль-Саккаки (ум. 626/1229) другого каламист-мутазилитов из Хорезма.⁸ аль-Захиди занимался различными областями исламских наук, особенно сосредоточился на фикхе и каламе. После того как из-за монгольского вторжения погибло множество ученых, аль-Захиди попытался частично восполнить возникшую пустоту в исламских науках своими трудами и уроками, которые передавали накопленный опыт будущим поколениям, став связующим звеном между поколениями. Его работы имеют особое значение в рамках ханафитского фикха, так как они в значительной степени опираются на идеи хорезмских ученых и особенно на учения его собственных учителей. В своих трудах он также давал пояснения и оценки мнений ханафитских ученых, учитывая условия разных регионов и времен, а также выдвигал новые идеи по новым вопросам. Его работы в области калама, такие как "Рисала аль-Насирийя", а также труды по фикху, такие как "Кунйат-аль-мунйа", "аль-Хаави", "Муджтаба", "Китаб аль-хайз" и "Заад аль-аимма" дошли до наших дней. Известно, что аль-Захиди также придерживался учения мутазилитов в акиде.

2. Статус науки калама и правовое положение молитвы за богословом калама

В трудах по ханафитскому фикху мы можем наблюдать общее отрицательное отношение к тем, кто занимается каламом. Например, в фетвах говорится "Свидетельства мутакалимов не принимаются", "Мутакалимы не считаются учеными", "Имя того, кто занимается каламом, исключается из числа ученых", "Книги по каламу не считаются научными трудами", "Когда говорят о ученом, пораздумается только факихи и мухаддисы, мутакалимы не включаются", и самое важное "Намаз за имамом мутакалима не совершается".⁹ Утверждается также, что

⁷ Тарджумани, *Йатимат ад-дахр фи фатауа ахл аль-'аср*, №2119, 257а.

⁸ Кафави, *Ката'иб а'лам аль-ахйар* (Стамбул: Мактабуту-л-Иршад, 2017), 3/316.

⁹ Abdullah Demir, "Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'in Kelam Müdâfaası", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (15 июнь 2016 г.), 445-502.

большинство людей из Мавераннахра не одобряют и запрещают изучение калама.¹⁰ В этом регионе к тем, кто занимается каламом относятся с пренебрежением, мутакаллимов недооценивали, и предпочтение отдавалось фикху.

Однако мы наблюдаем, что основатели и последователи Хорезмской школы фикха активно занимались каламом и достигли высокого уровня в этой области. Такие ученые, как аль-Баккали, аль-Вабари, аль-Замахшари, аль-Тарджумани, аль-Мутаррази и аль-Захиди, представляющие эту фикхскую школу, достигли значительных успехов в каламе и гордились этим знанием. Например, аль-Захиди считал калам как важную науку, которая возвышает знамя Ислама, развеивает сомнения еретиков и противостоит нападкам заблудших, а также просвещает мир знаний и истины. Он считал, что обсуждение атрибутов Аллаха и погружение в калам должны быть запрещены и что споры в этом отношении могут привести к неверию.¹¹ Таким образом, ученые Хорезма рассматривали калам как “наивысшее знание” и подчеркивали, что можно молиться за теми, кто занимается этой наукой.

аль-Сигнаки тоже придерживался хорезмской школы. Он использовал их в качестве источника и сам занимался каламом, проявляя к этой науке положительное отношение. Он пытался объяснить причины отрицательного отношения к каламу и мутакаллинам, проявляемого в трудах фикха. По его мнению споры по религиозным вопросам если они приводятся ради получения положения и привилегий будут макрухом.¹² Оценка аль-Сигнаки в этом отношении совпадает с точкой зрения аль-Захиди.

3. Пожертвование своих добрых дел кому-то другому

В ранние периоды школы мутазилитов можно наблюдать жесткое отрицательное отношение к вопросу дарования савабов от ибадатов другим. Однако поздние представители мутазилитов выразили это более мягко, установив определенные условия. Например, Кади Абд аль-Джаббар подчеркивал, что для дарования савабов необходимы определенные условия.¹³ Если предположить, что большинство ученых из региона Хорезм придерживались мутазилитской акиды, то это мнение также можно увидеть в их трудах по фикху. Известный ученый из Хорезма аль-Замахшари в своей знаменитой работе “Кашшаф”, при толковании аята “Человек получает лишь результат своих усилий” выражает негативное мнение о вознаграждении за молитвы и обряды, совершаемые за других.¹⁴

Аналогично, также аль-Захиди в своей книге по фикху упоминает, что помимо текстуальных доказательств (аятов, хадисов) в этом вопросе есть также и рациональные аргументы. Хотя приверженцы Ахлу-Сунна валь-Джамаа принимают это, а аль-Захиди жестко критикует их мнение по данному вопросу. По его мнению, взгляды ахлю-Таухид ва Адл (то есть Мутазилиты) таковы, что вознаграждение — это благословение, которое является чистым и вечным. Поэтому ритуал вознаграждения сам по себе является основой. Из этого следует, что дети, маджнуны и животные исключены и считаются иначе. Пытаться

¹⁰ Фахруддин Кадихан, *Фатава Ханья* (Бейрут: Дарул-кутуб-илмийе, 2000), 3/329-331.

¹¹ Нажмуддин Захиди, *аль-Муджтаба* (Бейрут: Дарул-Райяхин, 2023), 1/274.

¹² Хусамуддин Сигнаки, *аль-Тасдид фи шарх аль-тамхид* (Стамбул: ИСАМ, 2020), 52.

¹³ Кади Абд аль-Джаббар, *Шарх-Усулу-Хамса* (Стамбул: Ассоциации турецких рукописей, 2013), 2/646.

¹⁴ Замахшари Махмуд, *аль-Кашшаф* (Каир: Дарур-Райхан, 1987), 4/448.

приравнять к ним мустахака является неприемлемым с точки зрения разума. Если праведный и благочестивый ученый или справедливый и щедрый человек говорит: “Вот я передал свои знания или свойства справедливости этому глупому ребёнку, ослу или собаке, и вы должны это признать и уважать”, это будет считаться порочным и неприемлемым. Такой поступок является мункаром и неподобающим. Если бы это действительно было допустимо, то пророки, которые жили до нас, были бы более заслуживающими передать савабы за свои деяния своим родителям. Однако понимание, которое противоположно этому, дошло до нас даже через традиционные источники. Пророк Мухаммед сказал своей дочери Фатиме и другим своим детям: “В День Суда я не смогу ничего для вас получить от Аллаха, и вы получите вознаграждение только за ваши собственные дела и поступки в этом мире”.¹⁵ аль-Захиди подчеркивает что таких хадисов очень много.

В своем труде аль-Сигнаки утверждает, что, согласно мнению, Ахлу-Сунна валь-Джамаа, если кто-то соблюдает пост, совершает молитву или дает милостыню и передает вознаграждение за эти ибадаты другому, это допустимо. Однако некоторые ученые считают, что это недопустимо. аль-Сигнаки, не упоминая имени аль-Захиди, говорит, что некоторые ученые, опираясь на аят “Человек получает только то, что он стремится” утверждают, что Аллах дает человеку только вознаграждение за его собственные усилия, и что передача вознаграждения не является результатом собственных усилий. Они также утверждают, что вознаграждение - это рай, и человек не имеет права передать рай другому, поскольку рай не является его собственностью. Таким образом, аль-Сигнаки излагает свое мнение следующим образом: в отношении данного аята можно сказать, что если кто-то направляет свои усилия на другого, то эти усилия становятся усилиями другого. Таким образом, человек может совершить деяние и проявить усилия от имени другого. Кроме того, на их вопрос: “Саваб - это рай, так как его можно передать другому?” мы отвечаем следующим образом: Мы получили этот хукум от шариата. Следовательно, это возражение является возражением против законодателя шариата, то есть против Пророка Мухаммеда и оно является недействительным. Либо можно признать, что часть вознаграждения может быть передана другом отмечает он.¹⁶

4. Вопрос о жертвоприношениях ахли-джабр и совершении молитвы за последователями ахли-джабр

Когда мы рассматриваем ханафитов региона Хорезм можно сказать, что они высказывали крайние мнения по некоторым вопросам из-за своих догматических склонностей. Например, в труде “Йатимат ад-дахр фи фатауа ахл аль-‘аср” в котором собрано фетвы Хорезмских ученых приводится интересное мнения. Когда спрашивают являются ли жертвенные животные, заколотые людьми из «ахли-джабр», халяльными или харамными, то Абу Али отвечает, что жертвенные животные, заколотые людьми из «ахли-джабр», являются халяльными, поскольку они являются “ахли-зиммет”. Если же их отцы из «ахлю-адл», то жертвенное животное будет харамным, поскольку они принадлежат к группе муртад. аль-Тарджумани в своем труде дополняет ответом своего отца, который дал такой же ответ.¹⁷ Также другой ученый из Хорезма аль-Захиди в своих двух трудах, ссылаясь

¹⁵ Захиди, аль-Муджстаба, 2/417.

¹⁶ Хусамуддин Сигнаки, ан-Нихая шарх аль-Хидая (Мекке: Умм аль-Куро, 2016), 6/241.

¹⁷ Тарджумани, Йатимат ад-дахр фи фатауа ахл аль-‘аср, №2119, 137а.

на аль-Тарджумани, точно повторяет это мнение и утверждает, что если человек, ведущий себя как мурджи совершает нафиль намаз, то его повторение не требуется, но если человек «мушеббих» и «муджбир», совершает нафиль намаз, то его повторение требуется.¹⁸ Уточняется, что под именем Абу Али подразумевается мутазилитский ученый Абу Али аль-Джуббаи (ум. 303/916), а под «муджбиром» имеются в виду приверженцы Ахлу-Сунна валь-Джамаа. Это также подтверждается тем, что в комментарии Ханафитского мутазилитского муфассира Хаким Джушами выражение «муджбир» явно используется в отношении приверженцев Ахлу-Сунна валь-Джамаа.¹⁹ Позднее такие ученые как аль-Хаскафи (ум. 1088/1677), аль-Хамави (ум. 1098/1687), и Ибн Абидин также подтвердили, что под «ахли-джабр» имелись в виду суннитов.²⁰

Безусловно, их крайние и жесткие мнения можно рассматривать как маргинальные. Вероятно не все мутазилиты придерживались этих взглядов. Поэтому аль-Сигнаки взял работы, содержащие эти крайние фетвы, в качестве источника, но не выразил своего мнения по этому вопросу. Возможно аль-Сигнаки не считал такие крайние взгляды значимыми.

Заключение

Можно сказать, что основателями школы фикха Хорезма являются ученые аль-Баккали и аль-Вабари. Ученые из Хорезма подчеркивали важность науки о каламе для различения истины и заблуждения и углубления знаний в этой области. Они сами также занимались наукой о каламе и оставили значимые произведения, которые дошли до нашего времени. Примеры таких ученых включают аль-Замахшари, аль-Баккали, аль-Тарджумани, аль-Саккаки и аль-Захиди.

аль-Сигнаки также был осведомлен о трудах этих ученых и использовал их в качестве источников в своих собственных работах. Он сам занимался каламом. В отличие от распространенного у ханафитов отношения к каламу, аль-Сигнаки интерпретировал переданные знания как стремление к возвышению положения и статуса. Следовательно, можно утверждать, что он относил калам к числу научных дисциплин и таким образом считал допустимым совершение молитвы за мутакаллима.

Не упоминая имя аль-Захиди, защищал идею, что можно даровать саваб за молитву, благотворительность, хадж и другие обряды другому мусульманину, приводя как рациональные, так и доводы из Корана и сунны. Можно сказать, что это общее мнение суннитов. Хотя он в целом опирался на различные источники, он использовал их, очищая от мутазилитских влияний. В будущих исследованиях можно провести сравнительные работы, сопоставив практики Хорезмских ханафитов с основами аль-Сигнаки, учитывая климат, географию и обычаи.

Библиография

- Андарасбани 'Абд ас-Салам б. Мухаммад. *Му'джам аш-шуйух*. Отдел рукописей ИВР РАН. Замахшари Махмуд. *ал-Каишаф*. Каир: Дарур-Райхан, 1987.
Захиди, Нажмуддин. *ал-Муджтаба*. Бейрут: Дарул-Райяхин, 2023.
Захиди, Нажмуддин. *ал-Хаави*. Отдел рукописей библиотеки Сулеймания.

¹⁸ Нажмуддин Захиди, *аль-Хаави* (Отдел рукописей библиотеки Сулеймания), 26а.

¹⁹ Ахмад Хамави, *Гамзу уйун аль-Басаир* (Бейрут: Дарул-кутуб-илмийа, 1985), 3/228.

²⁰ Ибн Абидин, *Дур аль-Мухтар* (Бейрут: Дарул-фикр, 1977), 6/298.

- Ибн Абидин. *Дурр-ул-Мухтар*. Бейрут: Дарул-фикр, 1977.
- Кади Абд аль-Джаббар. *Шарх-Усулу-Хамса*. Стамбул: Ассоциации турецких рукописей, 2013.
- Кадихан, Фахруддин. *Фатава Хания*. Бейрут: Дар аль-кутуб аль-илмийа, 2000.
- Кафави. *Ката'иб а'лам ал-ахйар*. Стамбул: Мактабуту-л-Иршад, 2017.
- Муминов, Аширбек. *Научное наследие ханафитских учёных Центральной Азии и Казахстана*. Астана: Корпоративный фонд «Фонд поддержки духовных ценностей», 2018.
- Муминов, Аширбек. *Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии*. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018.
- Сигнаки, Хусамуддин. *ан-Нихая шарх ал-Хидая*. Мекке: Умм аль-Куро, 2016.
- Сигнаки, Хусамуддин. *ат-Тасдид фи шарх ат-тамхид*. Стамбул: ИСАМ, 2020.
- Тарджумани, Абдуррахим. *Йатимат ад-дахр фи фатауа ахл ал-'аср*. №2119.
- Хамави, Ахмад. *Гамзу уйунил-Басаир*. Бейрут: Дарул-кутуб-илмийе, 1985.
- Demir, Abdullah. "Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelam Müdâfaası", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (15 июнь 2016 г.), 445-502. <https://doi.org/10.18505/cuid.238982>
- Коç, Ekrem. «An Unknown Hanafi Faqih: Baqqali and Some of His Fiqh Ideas». *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (2023 г.), 480–503. <https://doi.org/10.18505/cuid.1331625>

Yusuf Peygamberin Hayatını Konu Edinen Okul Öncesi İçin Yazılmış Hikâye Kitaplarının Değer Aktarımı Açısından İncelenmesi

Hatice EVRAN¹

Öz

Okul öncesi dönem çocuğun karakter gelişimi ve değerler eğitimi ile onların sosyal ve duygusal yeteneklerinin temellerinin atıldığı kritik bir dönemdir. Bu dönemde çocuklar, dünyayı ve toplumsal ilişkileri keşfederken, doğru ve yanlış arasındaki farkları da anlamaya başlarlar. Güven, sevgi, korku ve bağlılık gibi duygular gelişirken, dini duygularda bu duygularla bağlantılı olarak gelişmektedir. Ahlaki gelişimin de bilişsel, davranışsal ve duygusal boyutları vardır. Bu bağlamda çocukların duygusal gelişimine katkı sağlanması ve değerlerle tanışmasında farklı pedagojik yöntemler kullanılabilir. Okul öncesi yaş grubunun gelişim özellikleri göz önünde bulundurularak değerler, çocuklara hikâye kitapları, masal ve drama anlatımları ya da oyunlar aracılığıyla ulaştırılır. Bu çalışma, değer aktarımını sağlayan yöntemlerden biri olan hikâye kitaplarının incelenmesini amaçlamaktadır. Çünkü hikâyeler çocuğa hayatı öğretir, dil gelişimine katkı sağlar, hikâyeleri dinlerken hoş vakit geçirir, kahramanı tanır, hayal gücünü geliştirir, duygu gelişimine katkı sağlar. Kuran kıssaları da bu bağlamda çok kıymetlidirler. Çocuğun bilişsel, duyuşsal ve davranışsal gelişimine katkı sağlar. Çalışmada Yusuf peygamberin hayatını konu edinilen hikâye kitapları analiz edilmiştir. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması ve doküman incelemesi teknikleriyle yürütülmüştür. Yusuf Peygamber'in hayatını konu alan iki farklı kitap seçilmiştir. Seçilen kitaplar, çocuk edebiyatı ilkeleri ve din eğitimi ilkeleri açısından incelenmiştir. Kitapların içeriğinde yer alan değerlerin, metin ve görsellerin hedeflenen yaş gruplarının gelişim özelliklerine göre değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Din Eğitimi, Çocuk Edebiyatı, Değerler, Hikâye Kitapları, Yusuf Peygamber

Investigating the Value Transfer in Story Books Written for Preschool Children on the Life of the Prophet Yusuf

Abstract

Preschool period is a critical period in which children's character development and values education are laid as well as the foundations of their social and emotional abilities. In this period, children begin to understand the differences between right and wrong while exploring the world and social relations. Values education is essential for the healthy development of individuals' social relations. Different pedagogical methods can be used to introduce values to children. Considering the developmental characteristics of this age group, values are conveyed through storybooks, fairy tales and role-plays or games. The purpose of this study is to examine storybooks, which are one of the methods used to teach values. In the study, story books about the life of the prophet Yusuf were analysed. The study was conducted via literature review and document analysis techniques among qualitative research methods. In this regard, two different books about the life of the Prophet Yusuf were selected. The selected books were analysed within the framework of the principles of children's literature and the principles of religious education. Pre-schoolers' developmental characteristics should be considered in these stories. While the first of the analysed works stands out with its thematic narrative details, the second work stands out with its biographical narrative aspect. Based on the analysis, it can be argued that books of prophet stories written in thematic style are more suitable for preschool ages. Such works introduce prophets as role models by conveying moral values and can be more successful in conveying religious values to children.

Key words: Religious Education, Children's Literature, Values, Story Books, Prophet Yusuf

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi – Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü – Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Felsefe ve Din Bilimleri, haticeevran@gmail.com, ORCID: 0009-0006-7017-5465

Giriş

Okul öncesi ve ilkokul yaş grubundaki çocuklar, ahlaki değerleri rol modelleri aracılığıyla öğrenmektedir. Onlara sunulabilecek en güzel örneklerden olan peygamber kıssaları çocukların kendilerine rol model oluşturabilecekleri karakterleri aktarmaları yönleriyle önemlidirler. Kıssalar yoluyla çocukların dini kavramları anlaması da kolaylaşır. Bu bağlamda peygamber kıssalarının anlatımının çocuğun yaşına uygun olması büyük önem taşır. Kıssalar aktarılırken tamamen soyut ve mucizevi anlatımlardan kaçınmak gerekmektedir. Kıssaların içerisinde peygamberlerin de bir zamanlar çocuk olduklarına yer verilmelidir. Peygamberler meslekleri, karakterleri ve ahlaki özellikleriyle tanıtılmalıdır. Bu şekilde çocukların peygamberleri model almaları kolaylaşır. Ayrıca onların sosyal hayatın içinde bizim gibi insanlar olduklarına, aynı zamanda peygamberlik görevini üstlenerek bizlere rehberlik ettiklerine de yer verilmelidir.²

Sonuçta çocuklar için yazılan peygamber hayatları kitapları aracılığıyla hedeflenen, çocuğun anlatılan peygamberi tanınması, bilmesi, kendisiyle özdeşim kurarak rol model olarak seçebilmesidir. Bunun içinde hikâyenin içinde kendi yaşamından benzerlikler bulabilmesi, o peygamberin ahlaki ve karakter özelliklerini bilip, sevebilmesi gerekmektedir. Nitekim bizlere yön veren değerlerin somut bir karşılığı yoktur. Sadece eylemlerle beraber somutlaşmaktadır. Örnek olarak dürüstlük kavramı dürüst insanlarda görülerek anlamlandırılır. İnsanın kişiliğinin doğru olması da sahip olduğu değerlerle ölçülebilir. Bu anlamda sahip olunan değerler kişiliği de oluşturmaktadır. Peygamberlerin hayatları anlatılırken adaletli peygamber, merhametli peygamber, iyiliksever peygamber gibi nitelendirmeler muhatabın zihninde oluşan peygamber tasavvuruna olumlu katkı sağlamaktadır.³

Bu çalışmada seçilen kitaplar bu hususlar çerçevesinde değerlendirilip, kitapların olumlu katkıları vurgulanarak, geliştirilmesi gereken yönlerine yer verilmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada 4-6 yaş aralığındaki çocuklar için yazılmış Yusuf peygamberin hayatını konu edinen iki kitap incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Veriler konu hakkında yazılan iki kitaptan toplanmış ve içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.⁴

Merve Gülcemal'in Kaleme Aldığı Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf Kitabının İncelemesi⁵

Biçimsel Açıdan İncelenmesi

Kitap biçimsel açıdan, çocukların rahat taşıyabileceği, ellerinde tutabileceği boyuttadır. Kapağında çocukların dikkatini çekebilecek çeşitlikte resimler ve renkler kullanılmıştır. Görselde Yusuf peygamberin hayatında önemli olan buğday başağı figürü bulunmaktadır. Kapak görseli ile kitabın başlığı örtüşmemektedir. Adalet vurgusu ile ilgili görseller daha uyumlu olabilirdi. Kitabın yazıları okunaklıdır, harfler, kelimeler ve satırlar arası boşluklar

² Cemil Oruç - Mustafa Köylü, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi* [Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022], 141.

³ Mehmet Zeki Aydın (ed.), *Karakter Değer ve Ahlak Eğitimi* [Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021], 8.

⁴ Creswell, *Nitel Araştırmalar İçin 30 Temel Beceri*, çev. Dr. Hasan Özcan, 112.

⁵ Merve Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf* [İstanbul: Düş Değirmeni Yayınları, 2020].

uygundur. Kâğıdı, çocuk kitaplarında olması gereken gibi mat renkli, sağlam ve dayanıklıdır. Harflerin boyutu okumak için uygun büyüklüktedir. Yazım ve noktalama kurallarına uyulduğu gözlemlenmiştir. Kitabın içeriğindeki görseller konuya uygun ve sadedir. Kitapta Yusuf peygamberin adil yönünü vurgulayan adalet terazi görseli de iki farklı yerde geçmektedir.⁶ Fakat kitabın içerisinde estetik değeri daha yüksek çizimlere yer verilebilirdi.

Kitapta Yusuf peygamberin akıllı,⁷ feraset sahibi olması,⁸ problemler karşısında çözüm geliştirmesi,⁹ iktisat etmesi,¹⁰ adaletli olması,¹¹ merhametli ve affedici olması¹² temalarına konu bağlamında başarılı şekilde yer verildiği görülmüştür. Yusuf peygamberin hayatı sadece biyografi şeklinde anlatılmamış, yaşamındaki bütün hadiseler yer verilmemiş, muhatap olunan yaş grubunun anlayabileceği ve anlamlandırabileceği kısımları seçilerek, uygun bir dille anlatılmıştır. Yazarın üslubu okul öncesi yaş grubu için uygundur. Kısa, anlaşılır cümleler kurmuştur. Şiirsel şekilde anlatımda dikkat çekicidir.

Din Eğitimi İlkeleri Açısından İncelenmesi

Kitabın din eğitim ilkelerine kısmen uyduğu tespit edilmiştir. Kralın gördüğü rüya ve rüyayı Hz. Yusuf'un yorumlaması ile başlayıp sonrasında Hz. Yusuf'un sarayda maliye işlerinden görevli olması şeklinde ilerleyen kitabın içeriği Kuran'da geçen Yusuf kıssası ile uyumludur. Tarihte Yusuf peygamberin Mısır'da yaşadığı bilinmektedir. Kitapta yer alan kıyafet görselleri, Mısır'da giyilen kıyafetlerle uyumludur.¹³ Ancak kitapta Yusuf peygamberin Mısır'da yaşadığı bilgisine açıkça yer verilmemiştir.

Yusuf peygamberin hayatındaki bazı hadiselerin, yazarın muhatap kitlesi olan 4-6 yaşın gelişimsel özelliklerine uygun olmadığı söylenebilir. Örneğin Yusuf peygamberin ayı, güneşi ve 11 yıldızı kendisine secde ederken gördüğü rüyası ve babasının bu rüyayı Yusuf'a peygamberlik görevinin verilecek olması şeklinde yorumlaması bu yaş grubu gelişimsel özellikleri açısından oldukça soyuttur.¹⁴ Kardeşlerinin Yusuf peygamberi kıskanmaları, kuyuya atmaları, bunun üzerine Yusuf peygamberin köle olarak verilmesi daha sonrada zindanda kalması din eğitimin sevgi ve güven üzerine olması ilkesiyle örtüşmemektedir.¹⁵ Yusuf kıssasının Kur'an'da geçtiği haliyle okul öncesi yaş grubuna aktarılması da dini olgunlaşma/hazırbulunuşluluk ilkesiyle bağdaşmamaktadır.¹⁶

Kitabın dini gelişim ilkeleriyle uyumsuzluk oluşturabilecek olaylara yer vermemesi, din eğitim ilkelerine uygundur. Kitap, Yusuf peygamberin kralın rüyasını yorumlaması ile başlayıp hazine işlerinin başına geçerek ailesiyle tekrar kavuşmasını şiirsel bir dille anlatmıştır.¹⁷ Kitapta, Yusuf peygamberin örnek alınması gereken birçok değerine vurgu

⁶ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 27, 33.

⁷ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 16, 22, 29, 35, 41.

⁸ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 16.

⁹ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 23.

¹⁰ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 19.

¹¹ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 27, 33, 35, 37, 39, 41.

¹² Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 41.

¹³ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 7-38.

¹⁴ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, 157-164.

¹⁵ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, 164-170.

¹⁶ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, 139-143.

¹⁷ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 6-41.

yapılmıştır. Bu açılardan peygamber kıssalarının muhataba göre seçilerek ve tematik olarak anlatılması metodunu kullanan yazarın kitabının,¹⁸ muhatap kitlesinin yaş ve gelişimsel özelliklerine uygun olduğu söylenebilir. Kitabın içeriğinde Yusuf peygamberin görselinin çizilmemesi de dikkat çekicidir. Kitabın çizimlerinde korku oluşturabilecek bir görselin olmadığı, yaş grubunun gelişimsel ve dini gelişimsel özelliklerine uygun olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, Merve Gülcemal'in kaleme aldığı *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf* kitabı, Yusuf peygamberi, başlığında yer verdiği adalet değeri temasıyla anlatmaktadır. Bunun yanında Yusuf peygamberin diğer güzel hasletlerine de yer verilmiştir. Kitapta onun akıllı,¹⁹ nazik,²⁰ iyiliksever,²¹ sabırlı,²² affedici,²³ güvenilir oluşu,²⁴ iş bölümü yapmayı ve planlamayı iyi bilmesine²⁵ değinilmiştir. Bununla birlikte peygamberlerin rüyaları yorumladığına, Yusuf peygamberin peygamber oluşuna ve bundan dolayı kralın rüyasını yorumlayabileceğine yer verilmiştir.²⁶ Ayrıca kitapta geçen Rahman,²⁷ semiz,²⁸ iktisat,²⁹ kıtlık,³⁰ el-emin,³¹ sıddık³² ve kıssa³³ kavramları da yazarın kullandığı farklı kelimeler olarak dikkat çekmektedir. Kitabın sonunda 5 tane etkinlik önerisi sunulmuştur.³⁴ Bu etkinlikler kitabın içeriğiyle uyumluluğu, çeşitliliği ve farklı becerilere hitap etmesi açısından başarılıdır. Kitabın çizimlerinin estetik değer yönünün zayıf olması, kitapta Yusuf peygamberin insani vasıf ve becerilerinin daha çok yer alması ve peygamberlik vasfına çok az değinilmesi ise eksiklik olarak değerlendirilir.

Elif Santur'un Kaleme Aldığı Yusuf Peygamber Kitabının Değerlendirilmesi³⁵

Biçimsel Açıdan İncelenmesi

Kitabın biçimsel açıdan boyutunun yeterli büyüklükte ve çocukların rahatlıkla taşıyabileceği özellikte olduğu söylenebilir. Kapakta, çocukların dikkatini çekebilecek şekilde farklı renkler kullanılmıştır. Kapak görseli sadedir. Hurma ağacı, çöl, ev ve bulutların olduğu gökyüzü görselleri kullanılmıştır. Yusuf peygamberin yaşadığı mekâna vurgu yapılmıştır. Yazılar okunaklıdır. Dikkat çeken kelimeler farklı büyüklükte ve uzunlukta yazılmıştır. Kâğıdı, mat renkli, dayanıklı ve sağlamdır. Harflerin büyüklüğü ve boşlukları yaş grubuyla uyumludur. Herhangi bir yazım ve noktalama yanlışı görülmemiştir. Kitabın çizimleri heyecan uyandırıcı, estetik değeri yüksek, hayal kurma becerisini destekleyici aynı zamanda bilgilendirici şekildedir. Kitabın öne çıkan özelliklerinin başında çizimleri

¹⁸ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 4.

¹⁹ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 16, 22, 29, 35, 41.

²⁰ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 23.

²¹ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 23.

²² Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 23.

²³ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 23.

²⁴ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 23.

²⁵ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 27.

²⁶ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 16.

²⁷ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 11.

²⁸ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 14.

²⁹ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 19.

³⁰ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 21.

³¹ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 24.

³² Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 24.

³³ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 40, 41.

³⁴ Gülcemal, *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*, 42-48.

³⁵ Elif Santur, *Yusuf Peygamber Prophet Joseph* [İstanbul: Multibem Yayıncılık, 2022].

gelmektedir. Aynı zamanda çizimler tarihi gerçeklik ile uyumludur. Yusuf peygamberin görselinin çizilmemesi de dikkat çekicidir. Kitabın sayfa sayılarının olmaması biçimsel olarak önemli eksikliklerdir.

Kitap Yusuf peygamberin hayatını konu edinmektedir. Yazım dili sade ve açıktır. Kitaba Kenan diyarında yaşayan, on iki çocuğu olan Yakup peygambere yer verilerek başlanılmıştır.³⁶ Daha sonra Yusuf peygamberin gördüğü, güneş, ay ve on bir yıldızın kendisine saygı gösterdiği rüyası anlatılmıştır.³⁷ Yusuf peygamberin abileri tarafından kuyuya atılması ve kuyuda bulunup Mısır'a götürülmesi aktarılmıştır.³⁸ Yusuf peygamberin zindanda kaldığı, kendisine peygamberlik görevi verildiği, Mısır hükümdarının gördüğü rüyayı yorumlaması üzerine hazine görevlisi olmasına değinilmiştir.³⁹ Daha sonra abileri ve kardeşi Bünyamin'in yiyecek temin etmek için gelişlerini, Yusuf peygamberin gömleğini babasına göndermesinin ardından ailesi ile kavuşmasını konu edinmiştir.⁴⁰ Anlatılmak istenen hadiseler sırayla, açık ve yalın şekilde anlatılmıştır. Kitap aynı sayfada hem Türkçe hem de İngilizce yazılmıştır.

Kitabın en dikkat çekici özelliklerinden biri, çizimlerinin çeşitliliği ve başarısıdır. Yusuf peygamberin gördüğü güneş, ay ve on bir yıldız rüyası çizim yoluyla somutlaştırılmaya çalışılmıştır.⁴¹ Kuyuya atılmasının anlatıldığı bölümde su kuyusu görseli,⁴² abilerinin babalarına "Yusuf'u bir hayvan kaptı" dedikleri sayfada güvercin ve kedi görselleri⁴³ yer almaktadır. Mısır'a götürülüşünün anlatıldığı bölümde deve görseli bulunurken,⁴⁴ zindandan çıkartılışının anlatıldığı sayfada kafesten çıkıp uçan bir kuş tasviri⁴⁵ kullanılmıştır. Giriş ve bitiş sayfalarında, güneş, ay ve on bir yıldızın bulunduğu aynı görsel tekrar edilmektedir. Kitap, hem anlatım dilinde hem de çizimlerinde aşırı, abartılı veya korkutucu ifadeler ve görseller içermemektedir.

Din Eğitimi İlkeleri Açısından İncelenmesi

Hizmet. Yusuf'un gördüğü rüya, kuyu hadisesi, zindanda kalışı, hükümdarın rüyasını yorumlaması, gömleğini babasına göndermesi ve ailesi ile kavuşması hadiseleri, Kuran'da yer alan Yusuf kıssası ile uyumludur. Aynı zamanda hikâyenin Mısır'da geçmesi sebebiyle tarihsel gerçeklikle de uygundur. Bununla birlikte kitabın içeriği, okul öncesi 4-6 yaş grubu her çocuk için uygun olmayabilir. Kardeşlerinin Yusuf peygambere zarar vermek istemesi, onu kuyuya atması, kötü insanlar tarafından Mısır'a götürülmesi ve zindanda kalması gibi olayların anlatımı, okul öncesi dönemin gelişimsel özelliklerine uygun değildir. Aynı zamanda Yusuf peygamberin gördüğü rüyası da soyut düşünme becerisi henüz gelişmeyen okul öncesi çocuklar için anlaşılması zor olabilir. Kitapta Yusuf peygamberin güzel yüzü

³⁶ Santur, *Yusuf Peygamber*, 2.

³⁷ Santur, *Yusuf Peygamber*, 3,4.

³⁸ Santur, *Yusuf Peygamber*, 5-10.

³⁹ Santur, *Yusuf Peygamber*, 13-18.

⁴⁰ Santur, *Yusuf Peygamber*, 21-27.

⁴¹ Santur, *Yusuf Peygamber*, 3-4.

⁴² Santur, *Yusuf Peygamber*, 6.

⁴³ Santur, *Yusuf Peygamber*, 7-8.

⁴⁴ Santur, *Yusuf Peygamber*, 9.

⁴⁵ Santur, *Yusuf Peygamber*, 17-18.

oluşu,⁴⁶ dürüst bir delikanlı oluşu,⁴⁷ bilgisi ve nezaketiyle insanları etkilemesinden dolayı çok sevilmesi,⁴⁸ çalışkanlığı⁴⁹ ve affedicisi⁵⁰ oluşuna değinilmiştir. Bunların dışında Yusuf peygamberin ahlakına, adaletli oluşuna ve kişisel olarak örnek alınabilecek özelliklerine neredeyse hiç değinilmemiştir. Kitabın Yusuf peygamberin hayatını yaşadığı olaylar üzerinden anlattığı fakat kişiliğine, karakterine ve bu anlamda ayırt edici özelliklerine çok az yer verdiği belirlenmiştir. Biyografik anlatım tarzı ile yazılmış kitaplardan, abartılı bir anlatıma sahip olmaması ve korkutucu görselleri bulunmaması sebebiyle ayrılmaktadır. Ancak, değer aktarımı açısından, Yusuf peygamberin rol model olabilecek değerlerinin aktarımında yeterli kazanımlar sağlanamamıştır.

Sonuç olarak, kitapta Yusuf peygamberin hayatı, hadiseler üzerinden abartısız, sade, akıcı bir dille ve görsellerle desteklenmiş biçimde aktarılmıştır. Ancak, Yusuf peygamberin karakteri ve sahip olduğu değerlere neredeyse hiç yer verilmemiş, biyografi tarafı ağır basan bir çalışma olmuştur. Bu açıdan, okul öncesi ve ilkökul yaş grubu çocuklar için rol model olabilecek şekilde Yusuf peygamber tanıtılmamıştır. Kitapta Hz. Yusuf'un gördüğü rüya, kuyuya atılması, zindanda kalması ve kralın rüyasını yorumlaması şeklinde yer bulan konular, çocukların Yusuf peygamberle özdeşim kurup, model almalarına katkı sağlamamaktadır. Çocukların Yusuf peygamberi örnek alabilmeleri için onun insani özellikleriyle beraber taşıdığı değerlerine ve ahlaki özelliklerine yer verilmesi gerekmektedir.

Sonuç

Okul öncesi grubu için yazılan peygamber hikâyelerinde çocukların gelişim özellikleri dikkate alınmalıdır. Kronolojik şekilde bilgi aktarımı yerine, belirlenen temalara uygun şekilde oluşturulan içerik, gelişim özelliklerine uygun olmalıdır. Çünkü çocuklar için yazılan dinî içerikli eserlerin temel amaçlarından birisi, çocuğun kendisini ve çevresini daha iyi bilmesi, dinî düşünce ve davranışlarını olumlu yönde geliştirmesi ve böylece kişilik ve karakterinin şekillenmesine katkı sağlamasıdır. Fakat içerik oluşturulurken birincil kaynaklardan istifade edilmesi ve muhataba sahih bilgilerin ulaştırılması tek başına yeterli değildir. Bu bilgilerin muhatabın duyu ve düşüncelerine uygun şekilde sunulması da gerekmektedir. Peygamberler hakkında olumlu anlatımlara yer verilmelidir.⁵¹

İncelenen eserlerden birincisi tematik anlatım ayrıntılarıyla öne çıkarken, ikinci eser biyografik anlatım yönüyle öne çıkmaktadır. Mevcut peygamber hikâye kitaplarının çoğu biyografik anlatım şeklindedir ve peygamberlerin hayatı genellikle kronolojik sırayla anlatılmaktadır. Ancak son yıllarda, biyografik anlatımın yanı sıra tematik anlatım şekline sahip eserler de yayınlanmaktadır. Tematik anlatım, peygamberlerin hayatı ve kişiliklerinin yanı sıra, onlardan miras kalan değerlere, temel ilkelere ve davranış biçimlerine de ağırlıklı olarak odaklanmaktadır. Okul öncesi dönemdeki çocuklar genellikle soyut düşünme becerisine sahip olmadıklarından, soyut kavramları ve olayları anlamakta zorlanırlar.

⁴⁶ Santur, *Yusuf Peygamber*, 12.

⁴⁷ Santur, *Yusuf Peygamber*, 12.

⁴⁸ Santur, *Yusuf Peygamber*, 13.

⁴⁹ Santur, *Yusuf Peygamber*, 19.

⁵⁰ Santur, *Yusuf Peygamber*, 27.

⁵¹ Samet Yağcı, "Çocuklara Yönelik Peygamber Hikayeleri Üzerine Bir İnceleme: Okul Öncesi İçin Peygamber Hikayeleri Örneği", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 14, 57-58.

Peygamber kavramı da içerisinde soyut konuları içerdiği için bu yaş grubundaki çocuklara somutlaştırarak anlatılması daha faydalı olacaktır. Bu anlamda tematik anlatım, peygamberlerin kişisel özellikleri ve zorluklarla mücadele ettikleri erdemleri daha anlaşılır ve öğrenilebilir bir biçimde sunar. Bu anlatım tarzı, çocukların özdeşleşebileceği, sevgi, sabır, dürüstlük, cesaret gibi temel değerleri vurgulamak açısından oldukça etkilidir.

Sonuç olarak, tematik tarzda yazılan peygamber hikayeleri kitaplarının, okul öncesi yaş grubu için daha uygun olduğu söylenebilir. Bu tür eserler, peygamberlerin ahlaki değerleri aktararak onları rol model olarak tanıtır ve dini değerlerin çocuklara iletilmesinde daha başarılıdır. Peygamber hikayesi kitaplarının umut verici, sevgi temelli, anlaşılır ve akıcı metinlerle yazılmış; estetik değeri yüksek görsellerle desteklenmiş örneklerinin çoğaltılması tavsiye edilir. Çünkü bu tür eserler, çocukların dikkatini çekmekle kalmaz, aynı zamanda onların değerler dünyasını da zenginleştirir.

Kaynakça

- Aydın, Mehmet Zeki (ed.). *Karakter Değer ve Ahlak*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 1. Basım, 2021.
- Creswell, John. *Nitel Araştırmacılar İçin 30 Temel Beceri*. çev. Dr. Hasan Özcan. Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Baskı, 2019.
- Gülcemal, Merve. *Adaletli Peygamberim Hz. Yusuf*. İstanbul: Düş Değirmeni Yayınları, 2020.
- Köylü, Mustafa - Oruç, Cemil. *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 3. Basım, 2022.
- Oruç, Cemil. *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Santur, Elif. *Yusuf Peygamber Prophet Joseph*. İstanbul: Multibem Yayıncılık, 2. Basım, 2022.
- Sever, Sedat. *Çocuk ve Edebiyat*. Ankara: Tudem Yayıncılık, 12. Basım, 2023.
- Yağcı, Samet. "Çocuklara Yönelik Peygamber Hikayeleri Üzerine Bir İnceleme: Okul Öncesi İçin Peygamber Hikayeleri Örneği". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 14, 37-61.

Din Eğitiminde Dijitalleşme ve Ailenin Rolü

Emine GENÇTÜRK¹

Öz

Eğitim her geçen gün hızla değişmekte ve gelişmektedir. Din eğitimi ve öğretiminin, günümüzde küreselleşen dünyada bireyin ahlaki gelişimine, hayatını anlamlandırmasına ve problemlerine çözüm üretmesine katkı sağlayabilmesi için yeni bir anlayışla ele alınması ve yeni yöntem ve tekniklerle öğrenilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, dijital teknolojinin sağladığı olanaklardan faydalanarak din eğitiminde etkili ve nitelikli bir öğretim sağlanabilir. Dijital teknolojiler, interaktif öğrenme materyalleri, video ve ses kayıtları, sanal gerçeklik gibi öğretim araçları, öğrencilerin öğrenme deneyimlerini zenginleştirebilir ve din eğitiminde anlamayı ve yorumlamayı kolaylaştırabilir. Bu nedenle, din eğitimi ve öğretiminde dijital teknolojilerin kullanımı önemlidir. Bu bağlamda ebeveynler etkili ve önemli bir faktördür. Özellikle teknolojinin nasıl kullanılacağı konusunda ailelerin çocuklarını yönlendirmesi ve örnek olabilmeleri önemlidir.

Anahtar Sözcükler: Din eğitimi, Dijital Din Eğitimi, Ebeveyn Tutumları

Digitalization in Religious Education and the Role of the Family

Abstract

Education is rapidly changing and developing every day. In order for religious education and teaching to contribute to the moral development of individuals, to give meaning to their lives and to produce solutions to their problems in today's globalizing world, it needs to be approached with a new understanding and learned with new methods and techniques. In this context, effective and qualified teaching can be provided in religious education by taking advantage of the opportunities provided by digital technology. Digital technologies, interactive learning materials, video and audio recordings, and teaching tools such as virtual reality can enrich students' learning experiences and facilitate understanding and interpretation in religious education. Therefore, the use of digital technologies in religious education and teaching is important. In this context, parents are an effective and important factor. It is important for families to guide their children and set an example, especially on how to use technology.

Key words: Religious Education, Digital Religious Education, Parental Attitudes

¹ Yalova Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, eminegencturk@gmail.com, ORCID: 0009-0001-7327-5430

Giriş

XX. yüzyılın en önemli teknolojik ürünlerinden biri olan bilgisayar, günümüzde mühendislikten tasarıma, sağlıktan savunma teknolojisine, bilimsel araştırmalardan eğitim alanına kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu geniş kullanımın temel nedenlerinden biri, teknolojinin 1950 yılından beri hızla gelişmesidir. Özellikle son yirmi yılda elektronik alanındaki teknolojik ilerlemenin bir sonucu olarak bilgisayarlar küçülmüş ve fiyatları hızla düşmüştür, bu da birçok ülkede insanların bilgisayarlara daha uygun fiyatlarla ve kolayca sahip olmalarını sağlamıştır. Tüm bu gelişmelerin eğitimcileri, anne babaları ve genç kuşakları, geleceğimizin vazgeçilmezi olan bilgisayar teknolojisi ile değişen dünyaya çocukları hazırlama sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır.²

İnsan toplulukları tarih boyunca farklı evrelerden geçerek toplumsal gelişim yaşamışlardır. Bu evreler ilkel toplumdan tarım toplumuna, ardından sanayi toplumuna ve günümüzde ise bilgi toplumuna doğru ilerlemiştir.³ İnternet, dünyanın her yerine hızlı bir şekilde ulaşılma imkânı sağlamakta ve din, dil, ırk veya ülke ayrımı yapmamaktadır. Dijital dönüşüm, birkaç teknolojiyle sınırlı değildir; ancak Web 2.0, mobil teknolojiler, geniş bant internet, bulut bilişim, dijital medya, büyük veri, yapay zekâ, artırılmış gerçeklik, nesnelerin interneti ve 3D yazıcıların etkisiyle yeni bir çağa işaret etmektedir.⁴

Teknolojinin hızlı gelişimi ile birlikte internet, hayatın her alanına dahil olmuş durumdadır. Hızlı bir şekilde bilgi, fotoğraf, görüntü, haber, metin ve veri iletimi, oyunlar, elektronik posta, video konferans, sohbet odaları, sosyal medya gibi çeşitli hizmetlerin bulunması, interneti çağımızın vazgeçilmez bir parçası haline getirmiştir. Ancak, dezenformasyon (bilgi çarpıtma), bilgi kirliliği, sahtecilik, fikir hırsızlığı ve yasa dışı işlemlerin internet üzerinden gerçekleştirilmesi gibi sorunlar da bu teknolojinin beraberinde getirdiği dezavantajlar arasında yer almaktadır.⁵

Bilgisayar ve internet teknolojileri, dijital medyanın temel araçları olarak, yetişkinlerin çocuklar üzerindeki rehberlik rollerini tartışmalı hale getirmektedir. Bu süreç, televizyonun yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkmış olup, yetişkinleri, çocukların medya teknolojileriyle olan ilişkilerini anlamaya, kontrol etmeye ve bu teknolojilerin kullanımından kaynaklanan sorunlara müdahale etmeye yönlendirmektedir. Bilgisayar ve internet kullanımı giderek yaygınlaştıkça, çocukların bu teknolojilere erişimleri artmakta ve günlük yaşamlarında daha sık kullanılmaktadır. Aileler, bir yandan çocukların yeni teknolojileri öğrenmelerini teşvik ederken, diğer yandan çocukların internet ve bilgisayar kullanımından kaynaklanan potansiyel sorunlar hakkında endişe duymaktadırlar. Bu sorunlar genellikle iki kategoriye ayrılmaktadır. Birincisi, çocukların internet ve bilgisayarla geçirdikleri fazla zaman, ikincisi ise bu teknolojileri güvensiz bir şekilde kullanmalarındır.⁶

Hayatın her alanında adeta internete bağımlı ve hatta mecbur şekilde yaşamaya başlanmıştır. Dolayısıyla günümüzde özellikle de dini inançlar ve yaşantı noktasında olumlu

² Şevket Mert, *Bilgisayar Oyunları Yoluyla Okul Öncesi Dönemde Din Eğitimi* (Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 1.

³ Murat Dağıtmaç - Şehadet Ekmen, *Dijital Psikolojik Devrim* (İstanbul: Motto, 2019), 12.

⁴ Dağıtmaç - Ekmen, *Dijital Psikolojik Devrim*, 17.

⁵ Dağıtmaç - Ekmen, *Dijital Psikolojik Devrim*, 65.

⁶ Abdurrahman Özkan, *Dijital Çağın Çocukları* (İstanbul: Kriter Basım Yayın Dağıtım, 2022), 69.

ve olumsuz etkileri olan internete karşı doğan bu mecburiyetin ve gelişen bağımlılığın en doğru şekilde yönetilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Hayatta karşısına çıkan her olayda olduğu gibi bu olayda da Müslüman bir bireyin, bakış açısını İslami değerlerle şekillendirmesi gerekmektedir.⁷

Dijital Dünya

İnsanlık tarihi boyunca, çeşitli değişim ve gelişmeler bireylerin yaşamlarını etkilemiştir. Yakın dönemde dünya çapında yaşanan Covid-19 pandemisi, bu değişimlerin en belirgin örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Pandemi süreci, hayatın birçok alanında dijitalleşmeyi hızlandırmıştır. Teknolojik araçların desteğiyle şekillenen yeni yaşam biçimlerine uyum sağlamak, bireyler için bir gereklilik haline gelmiştir. Teknolojinin sunduğu fırsatlar yaşamı kolaylaştırırken, beraberinde bazı olumsuz etkiler de getirdiği belirtilmektedir. Pandemi sırasında bireylerin büyük bir kısmı uzun süre evlerinde kalmak zorunda kalmış, bu durum çeşitli sorunlara yol açmıştır. Araştırmalar, bu süreçte çocuk ve ergenlerde teknolojik bağımlılık eğilimlerinin arttığını; yetişkinlerde ise depresyon, endişe ve diğer psikolojik sorunların daha sık görüldüğünü göstermektedir. Bu bulgular, pandemi sürecinin bireylerin dijitalleşme deneyimlerine etkilerinin incelenmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Toplumsal yaşamın başlamasıyla birlikte, insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla medya yapıları ortaya çıkmış ve bu yapılar toplumlar tarafından benimsenmiştir. Medya, var olduğu günden bugüne insanlar ve toplumlar üzerinde önemli bir etki oluşturmuştur. İlk olarak yazılı medya faaliyetleri sınırlı bir etki alanına sahipken, zamanla sesli ve görsel medya araçlarının devreye girmesiyle medyanın etki alanı genişlemiştir. Günümüzde ise sosyal medya, sanal ortamda sağladığı ulaşım kolaylığı, etkileşim imkânı ve çeşitli avantajlarıyla medyanın etki gücünü önemli ölçüde artırmıştır. Sosyal medya, bireylerin ve toplumların yapısını etkileyen güçlü bir belirleyici faktör haline gelmiştir. Bu etkiler zaman zaman bilinçsiz bir şekilde gerçekleşse de, genel anlamda medya, toplumu yönlendirme konusunda önemli bir rol oynamaktadır.⁸

Günümüzde bireylerin teknolojik ekranlarla yoğun şekilde vakit geçirdiği gözlemlenmektedir. Bu durumun, bazı bireylerde yalnızlık ve mutsuzluk hissine neden olduğu yönünde araştırmalar bulunmaktadır. Teknolojik cihazlara ve dijital platformlara fazla odaklanan kişilerin, kendilerine ayırdıkları zamanın azalması nedeniyle duygusal dünyalarının etkilenebileceği ileri sürülmektedir. Sosyal medya kullanıcılarının, çevrim içi platformlarda mutlu görünme çabası içinde oldukları, ancak bunun içsel yalnızlık ve mutsuzluk hissini artırabileceğine dair bulgular mevcuttur. Her bireyin duygusal bir kapasitesi olduğu varsayılmaktadır. Günlük yaşamda kısa süreler içinde farklı duygular uyandıran içeriklere maruz kalmak, bu kapasitenin tükenmesine ve doyuma ulaşmasına neden olabilmektedir. Bu durum, tükenmişlik kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Zaman içinde bireylerin duygusal tepkilerinin azalması, güldürücü, korkutucu, şaşırtıcı veya üzücü içeriklere karşı duyarsızlaşma gibi sonuçlar doğurabilmektedir. Ayrıca, dijital platformlarda sıklıkla maruz kalınan içeriklerin normalleşmesi, bireylerin bu olaylara karşı algılarının değişmesine yol

⁷ Sefa Gedik, *Dijital Neslin Müslüman Bilinci* (İstanbul: Çığır Yayınları, 2022), 34.

⁸ Pelin Vardarlı - Cem Zafer, "Medya ve Toplum", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 22/2 (30 Kasım 2019), 1.

açabilmektedir. Bu bağlamda, dijital etkileşimlerin bireylerin duygusal ve sosyal durumları üzerindeki etkilerinin incelenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁹

Dijital dünyada ve genel olarak her alanda artan hız, sanal dünya ile etkileşimde bulunan bireylerin davranışlarını ve kararlarını etkileyebilmektedir. Sanal ortamda kullanıcılar, gerçek hayatta yapmayacakları hareketleri dijital araçlar aracılığıyla gerçekleştirebilmekte, ancak bu durum fiziksel veya maddi bir zarar yaşamadan sonuçlanabilmektedir. Teknolojinin gelişmesi ve sosyal medyanın hayatın merkezinde yer alması, bireylerin tatmin duygularını etkileyebilmekte ve sosyal karşılaştırmalara neden olabilmektedir. Bu durum, toplum ve aile yapısında değişimlere yol açarak, bireylerin psikolojik durumlarını etkileyebilir. Araştırmalar, dini inançların bireylerin psikolojik dayanıklılığını destekleyebileceğini ve toplum yapısındaki değişimlerin bu inançlar üzerindeki etkisinin bireylerin duygusal durumlarına yansıdığını göstermektedir. Bu bağlamda, teknolojinin ve sosyal medyanın bireylerin psikolojisi ve toplumsal yapılar üzerindeki etkileri, daha fazla araştırılmayı gerektiren bir alan olarak dikkat çekmektedir.¹⁰

Her medya aracı belirli bir amacı taşıyan özel bir mesajı iletmek üzere düzenlenmiştir. Bu mesajlar genellikle belirlenmiş bir hedef kitleyi amaçlamaktadır. Ancak mesajın alıcısı, sadece hedeflenen ya da tanımlanan kitleyle sınırlı değildir. Özellikle öngörülemeyen izleyiciler, mesajdan beklenmeyen şekillerde etkilenebilmektedir. Bu durumun en iyi örnekleri, çocukları hedef kitle olarak belirlemeyen içeriklerin çocuklar üzerindeki etkileridir.¹¹

Araştırmalar, medya içeriklerinin ergenlerin cinsel davranışlarına önemli etkilerde bulunduğunu göstermektedir. 13-17 yaş aralığında 1.800 ergen üzerinde yapılan bir çalışmada, yoğun cinsel içerik izleyenlerin, daha az izleyenlere kıyasla, ilk cinsel ilişkiyi yaşama olasılığının iki kat fazla olduğu saptanmıştır. Benzer şekilde, 12-17 yaş grubundaki 1.700 ergenin incelendiği bir çalışmada, yoğun cinsel içerik maruziyetinin istenmeyen erken gebelik riskini iki kat artırdığı belirlenmiştir. Ayrıca, bu etkilerin kalıcı olduğu ve erken dönemde yüksek cinsel içerik maruziyetinin yetişkinlikte riskli cinsel davranışlarla ilişkili olduğu görülmüştür. 14-18 yaş arasındaki Afrikalı-Amerikalı kızlarla yapılan bir çalışmada ise rap müzik videolarına yüksek maruziyetin, birden fazla partnerle ilişki ve cinsel yolla bulaşan hastalık riskini sırasıyla 2 kat ve 1,6 kat artırdığı bulunmuştur.¹²

Günümüzde bireyler, kişisel verilerini ve çevrim içi etkinliklerini ticari kazanç için kullanan dijital sistemlerin etkisi altındadır. Verilerin toplanması ve bu verilerin gelecekte bireyler, aileler ve toplumlar üzerinde yönlendirici bir etki yaratabileceği gerçeği bilinmesine rağmen, bu duruma karşı genel bir sessizlik hâkimdir. Dijital dünyanın gelecekteki etkileri göz önünde bulundurulduğunda, bireysel ve toplumsal çabaların artırılması gerektiği görülmektedir. Paulo Freire'nin "İnsan zihninin manipülasyonu bir fetih aracıdır" ifadesi, dijital platformların bireyleri bilinçli veya bilinçsiz şekilde yönlendirme gücüne işaret etmektedir. Sosyal medya gibi dijital araçlar, kullanıcıların davranışlarını etkileyerek, bireylerin normalde sergilemeyeceği eylemleri çevrim içi ortamda gerçekleştirmelerine neden

⁹ Gedik, *Dijital Neslin Müslüman Bilinci*, 74-75.

¹⁰ Dağıtmaç - Ekmen, *Dijital Psikolojik Devrim*, 168.

¹¹ Özkan, *Dijital Çağın Çocukları*, 63.

¹² Michel Desmurget, *Dijital Ahmak Fabrikası*, çev. Ömer Kemal Buhari (İstanbul: İnsan Yayınları, 2022), 229.

olabilmektedir. Bu süreç, uzman kişiler tarafından sistematik bir şekilde yürütülmekte ve bu alanda çalışanlar, yüksek ücretlerle ödüllendirilmektedir.¹³

İnternet ve dijital teknolojilerin toplumların kültürel yapılarını etkileyebileceği ve bu süreçte bazı değerlerin dönüşümüne yol açabileceği ileri sürülmektedir. İnternet ve sosyal medya, küreselleşmenin bir aracı olarak, toplumların dil yapısından kültürel ve dini anlayışlarına kadar çeşitli alanlarda değişimlere neden olabilmektedir. Bu değişimlerin, kültürel kimlik üzerinde erozyona yol açabileceği ve toplumsal yapıda dönüşümlere sebep olabileceği yönünde endişeler bulunmaktadır. Dijital dizi ve film izleme platformlarının etkisi de bu bağlamda dikkat çekmektedir. Bu platformların içerikleri aracılığıyla toplumsal değerler ve normlar üzerinde belirli etkiler oluşturabileceği düşünülmektedir. Özellikle, bazı ülkelerde toplumsal cinsiyet rolleri ve normlarına ilişkin algıların bu içeriklerden etkilendiği ifade edilmektedir. Bu durum, kültürel normların değişimi ve toplumsal yapıların dönüşümü bağlamında tartışmalara yol açmaktadır.¹⁴

Dijital Dünyada Din Eğitimi

Kişisel bilgisayarlar, çağdaş teknolojinin en önemli iletişim araçlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Eğitim, özünde bir iletişim sürecidir ve iletişim olmaksızın eğitimin gerçekleştirilmesi mümkün değildir. İletişim, iki birim arasında karşılıklı mesaj alışverişi olarak tanımlanabilir. Günümüzde yeni bir iletişim çağının yaşandığı ve kişisel bilgisayarların bu çağın en etkili araçlarından biri olduğu söylenebilir. Psikolojik araştırmalar, dini duygu ve düşüncelerin beynin yaratıcılık, sezgi ve bilinç kabiliyetlerinin merkezi olan sağ yarı küresi tarafından yönetildiğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık, konuşma, kavrama ve bilme yetisi, mantıklı ve metodolojik düşünmenin merkezi olan sol yarı küre tarafından kontrol edilmektedir. Sesli ve görüntülü bilgisayarların din eğitimi alanında kullanılması, çocukların hem zihinsel hem de duygusal gelişimini destekleme potansiyeline sahiptir. Bu araçlar, yalnızca beynin sağ tarafına hitap eden kitle iletişim araçlarından farklı olarak, her iki beyin yarı küresine birden hitap ederek daha dengeli bir öğrenme deneyimi sağlayabilir. Din eğitiminde bilgisayarların etkili bir şekilde kullanılması, çocukların zihinsel gelişimini desteklerken aynı zamanda dini duygularını harekete geçirebilmektedir. Din eğitimi programlarının verimliliğini artırmak için, çocukların dikkatini canlı tutacak ve dini duygularını uyandıracak uygun müzik ve ses efektleri gibi unsurların programa dahil edilmesi önemlidir. Bu tür düzenlemeler, uzun süreli eğitim programlarının dikkat dağıtıcı etkilerini azaltarak, daha verimli ve etkili bir öğrenme ortamı oluşturulmasını sağlayabilir.¹⁵

Bilgisayarın din eğitimi açısından sunduğu avantajların yanı sıra bazı sınırlılıkları da bulunmaktadır. Bilgisayar, çocuğun dini kimliğini tek başına şekillendiren veya değiştiren bir araç değildir; ancak dini kimliğin uyarılması, pekiştirilmesi ve güçlendirilmesinde destekleyici bir rol oynayabilir. Örgün eğitimi tamamlayıcı, zenginleştirici ve destekleyici bir araç olarak kullanılabilir. Bilgisayar, öğrenme isteğini artırabilir, motivasyon sağlayabilir ve öğrenmeyi teşvik edebilir. Ancak bu etki, bireyin dini konulara ilgili ve istekli olması durumunda ortaya çıkabilir. Bilgisayarın rolü, bireyin dini bilgiye ulaşmasını kolaylaştırmak

¹³ Dağıtmaç - Ekmen, *Dijital Psikolojik Devrim*, 79.

¹⁴ Gedik, *Dijital Neslin Müslüman Bilinci*, 34-36.

¹⁵ M. Akif Kılavuz, "Çocuğun Dini Eğitimi ve Öğretiminde Bilgisayarın Yeri ve Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (01 Ocak 1998), 373.

ve gerçek din eğitimcileriyle bağlantı kurmasını sağlamak olmalıdır. Ayrıca, bilgisayarla öğrenilen bilgilerin her zaman uygulamaya geçirilememesi, önemli bir sınırlılık oluşturmaktadır. Örneğin, bir çocuk bilgisayar aracılığıyla abdest almayı veya namaz kılmayı öğrenebilir; ancak dini kimliğin gerçek anlamda gelişmesi, bu bilgilerin uygulamaya konulmasını ve rehberlik edilmesini gerektirir. İnsan şahsiyeti, tecrübe yoluyla gelişir ve bu süreçte bireyin rehberlik alması önemlidir.¹⁶

Sosyal medyanın gençler üzerindeki etkilerini farklı boyutlarıyla ele alan çalışmaya göre, sosyal medyaya yoğun ilgi duyan gençlerin, kendilerini kontrol etme noktasında problem yaşadıklarını ve bağımlılık derecesinde davranışlar gösterdikleri ifade edilmiştir. Bu bağımlılığı kontrol altına alma noktasında özdenetimin önemli bir etmen olduğu vurgulanmaktadır. Sosyal medya kullanım süresindeki artış, genç bireylerin sosyal ve psikolojik gelişimlerinin olumsuz yönde etkilenmesine yol açmakla birlikte, akademik başarılarını ve iletişim becerilerini de olumsuz etkilemektedir.¹⁷ Eğitimde, eğiten ile eğitilen arasındaki iletişimin etkinliği ve sürdürülebilirliği, kullanılan iletişim araçlarının amaca uygun bir şekilde bir araya getirilmesine bağlıdır. Bilgisayar, bu araçlardan biri olup eğitim sistemini destekleyen bir bileşendir ancak tek başına bir eğitim sistemi değildir. Eğitim sisteminin içinde yer alabilir ve çeşitli amaçlar için etkili bir araç olarak kullanılabilir, ancak tüm eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli değildir.¹⁸

Bilgisayar, özellikle hesaplama, sınıflama ve sıralama gibi tanımlanabilir adımları olan işlemlerde oldukça etkilidir. Ancak yaratıcılık, özgünlük, içtenlik ve doğallık gibi insana özgü beceriler gerektiren durumlarda yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, bilgisayar eğitimde önemli bir destek unsuru olmasına rağmen, öğretmenin veya eğitim sisteminin yerini alamaz. Eğitimde teknolojinin rolü, bir yardımcı olarak değerlendirilmelidir; eğitimin temel unsuru olan insan etkileşiminin yerini alması mümkün değildir.¹⁹

Gençlik Dönemi

Gençlik dönemi, bireyin kimlik ve inanç yapısını şekillendirdiği, dinî uyanış ve bilinçlenmenin yaşandığı önemli bir süreçtir. Bu dönemde gençler, geleneksel kabulleri sorgular, eleştirir ve yeni dinî yönelimlere ilgi duyabilirler. Aynı zamanda, dinî düşünce ve yaşamdan kısa ya da uzun süreli uzaklaşma, soğuma veya tamamen dine yönelme gibi çeşitli davranışlar sergileyebilirler. Bu süreç, gençlerin duygusal ve zihinsel dünyalarında önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Genç bireyin din eğitimi, çocuklukta aileden aldığı temel eğitimle başlar ve okul hayatıyla devam eder. Ancak bu süreç yalnızca okul ve aile ile sınırlı kalmaz; sosyal çevrenin genişlemesiyle birlikte genç, farklı inançlar, düşünceler ve yaklaşımlarla karşılaşır. Bu durum, bireyin etkileşim ağını zenginleştirerek, kimlik gelişiminde farklı perspektiflerden etkilenmesine yol açar. Gençlik, aynı zamanda bireyin bağımsız bir kişilik oluşturmaya, kendi kararlarını vermeye ve iradî eylemlerini yönetmeye başladığı önemli bir dönemdir. Bu süreçte gençler hem sunulan din eğitiminden etkilenir hem de farklı bilgi kaynaklarından edindikleri dini bilgileri

¹⁶ Kılavuz, “Çocuğun Dini Eğitimi ve Öğretiminde Bilgisayarın Yeri ve Önemi”, 377.

¹⁷ Handan Yalvaç Arıcı - Sümeyra Arıcan, “Sosyal Medyanın Etkilerine Yönelik Manevi Danışmanlık Eğitimi İhtiyaç Analizi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2022), 295.

¹⁸ Ali Baykal, “Eğitimde Bilgisayar: Yararları ve Yetersizlikleri - 1”, (16 Şubat 2024), 29.

¹⁹ Ali Baykal, “Eğitimde Bilgisayar: Yararları ve Yetersizlikleri - 2”, (16 Şubat 2024), 14.

içselleştirerek kendi dinî eğitim süreçlerini şekillendirir. Böylece, dinî kimlik ve inançları bu etkileşimlerle güçlenir.²⁰

Kur'an ve sünnet, gençlik dönemine büyük önem atfetmekte, bu dönemi bireyin hayra yöneltilmesi ve toplumsal sorunların çözümüne katkı sağlaması için önemli görmektedir. Kur'an'da gençler, büyük olaylarda aktif rol üstlenen ve yılmadan mücadele eden kimlikleriyle öne çıkmaktadır. Bu vurgu, gençlerin sadece şikâyet eden değil, aksine sorunları çözmek için çaba sarf eden bireyler olması gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda, yakın ve uzak sosyal çevrenin desteği, gençlerin olumlu yönde gelişim göstermesi açısından önemlidir. Peygamber metodolojisinde de gençlere özel bir önem verilmiştir. Onlara sevgi ve saygıyı hissettirmek, akıl ve duygu seviyelerine hitap ederek tatmin sağlamak önceliklidir. Bu yaklaşımda, gençlerin aşırılıklarını törpülemek, günah yerine alternatifler sunmak ve sorunlarına çözüm odaklı yaklaşmak esas alınmıştır. Gençlerin potansiyelini doğru yönlendirmek için üst hedefler belirlemek ve onların dinî kimliklerini güçlendirecek fırsatlar sunmak önemli görülmektedir.²¹

Gündeme ait haberleri anında takip etme imkânı veren ve iletişimin herkesle aktif olarak yaşandığı bir mecra olan sosyal medya, aynı zamanda ergenlerin eğitim, oyun ve daha birçok aktiviteyi eş zamanlı olarak deneyimleyebildiği bir ortam sunmaktadır. Beraberinde bir tuşla ünlü insanların hayatına dâhil olabilme ve iletişim kurabilme imkânı sunmaktadır. Bu ortamda dünya adeta küçük bir kasaba halini almaktadır. Burada paylaşılan her türlü resim, video ve mesajlar bireylerin inanç ve değerlerini etkilemektedir. Özellikle risk taşıyan ergenlik döneminde, olumlu ya da olumsuz şekilde etkili olan sosyal medya, ergen bireyin din tasavvurunu da değiştirip dönüştürme potansiyeli taşımaktadır.²²

Sonuç olarak, gençlik dönemi, bireyin dinî kimliğinin ve kişisel değerlerinin şekillendiği bir dönemdir. Bu süreçte, aile, okul, sosyal çevre ve din eğitimi kaynakları bir bütün olarak ele alınmalı, Kur'an ve sünnetin sunduğu ilkelerle uyumlu bir yaklaşımla, gençlerin potansiyellerini hayra yönlendirecek fırsatlar sunulmalıdır. Bu, hem bireysel hem de toplumsal açıdan daha güçlü ve dengeli bir yapının oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Dijital Dünyada Ebeveyn Olmak

Aile, akrabalık bağı ile bir araya gelen bireylerden oluşan bir topluluktur ve toplumun temel yapı taşı olarak kabul edilir. İslam'da aile, neslin devamını sağlayan bir vesile, bireyin huzur bulduğu bir ortam ve kişiyi dinen günah olarak görülen kötülüklerden uzak tutan önemli bir yapı olarak değerlendirilir.²³

Aile kavramı, üzerinde çeşitli tartışmalar yapılan ve farklı şekillerde tanımlanan bir olgudur. Bazı tanımlara göre aile, aralarında gerçek ya da varsayımsal kan bağı bulunan, karşılıklı hak ve sorumluluklara sahip bireylerden oluşan, toplumun en küçük birimidir. Bir başka tanım ise aileyi, cinsel ilişki, kan bağı veya yasal bağlarla bir araya gelen bireylerin

²⁰ Nazlı Tutku Kalfa, *Gençlik Dönemi İnanç Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma* (Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1.

²¹ Ali Kemal Acar, "İmkân ve Zorluklarıyla Gençlik Dönemi Din Eğitimi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (22 Haziran 2022), 25-46.

²² Handan Yalvaç Arıcı - Sümeyra Arıcan, "Ergen Din Tasavvurunun İnşasında Sosyal Medya", *Kalemname* 12 (24 Aralık 2021), 70.

²³ Mehmet Akif Aydın, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1989), "Aile".

oluşturduğu bir grup olarak ifade eder. Aile, bireyin ruhsal, fiziksel, zihinsel ve duygusal gelişimine katkı sağlayan bir toplumsal yapıdır. Aynı zamanda, toplumların varlığı ve devamlılığının temel güvencesi olarak görülür.²⁴ Toplumun en küçük birimi olarak aile, ortak bir geçmişi ve geleceğe dair beklentileri paylaşan, karşılıklı etkileşim ve iletişim içinde olan bireylerin oluşturduğu bir sistemdir. Bunun yanı sıra, üretim ve tüketimin sürdürüldüğü, sosyal ve duygusal ilişkilerin düzenlendiği ve toplumsal ile hukuksal görevlerin yerine getirildiği bir yapıdır. Aile içinde çocuklar, neslin devamını sağlama ve geleceğe yönelik planlar için bir güvence kaynağı olarak görülür. Bu yönleriyle aile, bireylerin gelişimine katkı sağlarken toplumsal düzenin devamlılığını da destekleyen temel bir birimdir.²⁵

Çocukların aileleriyle ilişkileri, kişiliklerine, benlik algılarına ve çevreleriyle olan ilişkilerine önemli bir etki yapar. Anne ve babalar, tutum ve davranışlarıyla çocuklarını duyarlı, ilgili, sorumlu, mutlu ya da kaygısız, sorumsuz ve mutsuz bireyler haline getirebilirler. Bu nedenle, sağlıklı bireylerin ve sağlıklı nesillerin yetişmesinde anne ve babalara büyük sorumluluklar düşmektedir. Anne babaların çocuklarıyla tutarlı ve düzenli bir şekilde sergiledikleri davranış kalıpları, çocukların ruhsal uyumu açısından önemli bir rol oynar. Olumlu ve destekleyici bir tutum, çocuğun sağlıklı gelişimine katkıda bulunurken, olumsuz ve kısıtlayıcı bir tutum bazı ruhsal sorunların ortaya çıkmasına neden olabilir. Ailede çocuğa yönelik tutumlar, aile yapısıyla birlikte çocuğun kişilik gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır.²⁶

Araştırmalar, telefon, bilgisayar ve internet konusunda gençlerin ebeveynleri ile yoğun çatışma yaşadıklarını göstermektedir. Ebeveynlerin göstermiş olduğu eksik ve başarısız tutumlar, gençleri yoğun sosyal medya kullanımına yöneltten temel nedenlerdendir.²⁷ Ebeveynlerin teknoloji kullanımı açısından sahip oldukları tutumlar, teknolojik gelişmeler ve yenilikler karşısında gösterdikleri tepkiler ve sergiledikleri davranışlar, çocukları büyük ölçüde etkilemektedir. Bu bağlamda çocukların tutum ve davranışlarının şekillenmesinde ve yönlendirmelerinde, ebeveynlerin gösterdiği tutum ve davranışlar önem arz etmektedir.²⁸

İnternetin günlük yaşamın vazgeçilmez bir parçası haline gelmesi, ebeveynlerin çocuklarını dijital dünyaya hazırlama sorumluluğunu artırmıştır. Bu bağlamda ebeveynler, maddi roller (bilgisayar ve internet erişimi sağlama) ve sembolik roller (rehberlik ve kriter belirleme) üstlenmektedir. Ancak çocukların dijital çağda daha yetkin kullanıcılar olmaları, ebeveynleri zorlamaktadır. Araştırmalar, ebeveynlerin dijital teknolojilerin fırsatlarından ziyade olumsuz yönlerine odaklandıklarını ve genellikle kullanım yasağı veya süre sınırı gibi kısıtlayıcı yöntemler uyguladıklarını göstermektedir. Oysa dijital medya araçlarının, özellikle çocukların temel becerilerinin gelişimine katkı sağladığı gözlemlenmiştir. Dijital ebeveynlik

²⁴ Remziye Ege, "Ailede Din Eğitimi", *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 353-355.

²⁵ Tuğçe Aybak - Melek İpek, "Ergenlik Dönemindeki Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Yaşadıkları Sorunlar", *Aydın Sağlık Dergisi* 7/2 (01 Haziran 2021), 141-165.

²⁶ Fatih Aydoğdu - Mücahit Dilekmen, "Ebeveyn Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi", *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 11/2 (23 Aralık 2016), 0-0.

²⁷ Sümeyra Arıcan - Handan Yalvaç Arıcı, "Sosyal Medyanın Gençlerin Din Algısına Etkileri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (30 Aralık 2021), 1100-1101.

²⁸ Yalın Kılıç Türel - Duygu Gür, "Ebeveynlerin Çocukların Bilişim Teknolojileri Kullanımına Yönelik Tutumları Üzerine Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 32/1 (08 Haziran 2019), 148.

anlayışında beklenen, ebeveynlerin kısıtlayıcı yaklaşımlar yerine rehberlik etmeleri ve çocuklarının dijital deneyimlerine aktif katılım sağlamalarıdır. Hem ebeveynlerin hem de çocukların dijital okuryazarlık konusunda eğitime ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir.²⁹.

Sonuç

Din eğitimi, her ailenin inançları doğrultusunda şekillenen bir süreç olsa da dijital ortamda din eğitimi, özellikle ebeveynler açısından henüz yeterince ele alınmamış bir konudur. Literatür ve gözlemler, ebeveynlerin dijital din eğitimi konusunda bilgi eksikliği, önyargılar ve endişeler taşıdığını göstermektedir. Pandemi döneminde uzaktan eğitim deneyimi, ebeveynlere dijital eğitim konusunda gözlem ve deneyim fırsatı sunmuş olsa da, çoğu ebeveynin bu süreci daha çok gençlerin internette geçirdiği zamana odaklanarak değerlendirdiği görülmüştür.

Dijital ortamda yer alan yanlış dini bilgiler ve bu bilgilerin gençler üzerindeki etkileri, ebeveynlerin en çok endişe duyduğu konular arasında yer almaktadır. Ancak dijital din eğitiminin tamamen olumsuz bir yöntem olarak değerlendirilmesi, gençlerin dijital dünyadan tamamen uzak tutulması gibi yaklaşımlar, çağın gereklilikleriyle uyuşmamakta ve ters sonuçlar doğurabilmektedir. Bu bağlamda, hem ebeveynlerin hem de gençlerin dijital okuryazarlık becerilerini geliştirecek eğitim programlarının uygulanması önemlidir.

Okullarda verilen din eğitiminin, dijital çağın gereksinimlerine uygun olarak geliştirilmesi gerektiği görülmektedir. Müfredatın teknolojiyle entegrasyonundaki eksiklikler ve okul altyapısının yetersizliği, bu sürecin etkin bir şekilde yürütülmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca, öğretmenlerin ve ebeveynlerin dijital ortamda din eğitimi sürecini yönetme konusunda desteklenmesi gerekmektedir. Okulların rehberlik hizmetleri aracılığıyla öğrenci ve ebeveynlere bilgi sağlanması ve devlet destekli seminerlerin düzenlenmesi, bu konuda olumlu katkılar sağlayabilir.

Dini ve ahlaki konularda sosyal medyanın olumsuz etkileri göz önünde bulundurulduğunda, genç bireylerin sosyal medya okuryazarlığı becerileri kazanmaları, uygun olmayan içeriklere karşı farkındalık geliştirmeleri ve bu içeriklere karşı iradeli davranışlar sergileyebilmeleri için eğitim programlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu alanda yapılacak detaylı araştırmalar ve alınacak önlemler, dijital din eğitimi süreçlerinin etkinliğini artırabilir ve genç bireylerin ahlaki değerlerini koruma noktasında önemli katkılar sunabilir.

Kaynakça

- Acar, Ali Kemal. “İmkân ve Zorluklarıyla Gençlik Dönemi Din Eğitimi”. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (22 Haziran 2022), 25-46. <https://doi.org/10.53112/tudear.1054146>
- Arıcan, Sümeyra - Arıcı, Handan Yalvaç. “Sosyal Medyanın Gençlerin Din Algısına Etkileri”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (30 Aralık 2021), 1062-1106. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1020477>
- Arıcı, Handan Yalvaç - Arıcan, Sümeyra. “Ergen Din Tasavvurunun İnşasında Sosyal Medya”. *Kalemname* 12 (24 Aralık 2021), 67-93.

²⁹ Tuba Kopuz vd., “Dijital Ebeveynlik Tutumu İle Çocukların Güvenli İnternet Kullanımları Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 42 (29 Aralık 2022), 138.

- Arıcı, Handan Yalvaç - Arıcan, Sümeyra. “Sosyal Medyanın Etkilerine Yönelik Manevi Danışmanlık Eğitimi İhtiyaç Analizi”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2022), 263-302. <https://doi.org/10.46353/k7auifd.1097067>
- Aybak, Tuğçe - İpek, Melek. “Ergenlik Dönemindeki Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Yaşadıkları Sorunlar”. *Aydın Sağlık Dergisi* 7/2 (01 Haziran 2021), 141-165.
- Aydın, Mehmet Akif. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2 Cilt. İstanbul, 1989. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aile>
- Aydoğdu, Fatih - Dilekmen, Mücahit. “Ebeveyn Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi”. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 11/2 (23 Aralık 2016), 0-0.
- Baykal, Ali. “Eğitimde Bilgisayar: Yararları ve Yetersizlikleri - 1”. https://www.academia.edu/28319060/E%C4%9Fitimde_bilgisayar_Yararlar%C4%B1_ve_yet_ersizlikleri_1
- Baykal, Ali. “Eğitimde Bilgisayar: Yararları ve Yetersizlikleri - 2”. https://www.academia.edu/28322395/E%C4%9Fitimde_bilgisayar_Yararlar%C4%B1_ve_yet_ersizlikleri_2
- Dağıtmaç, Murat - Ekmen, Şehadet. *Dijital Psikolojik Devrim*. İstanbul: Motto, 3. Basım, 2019.
- Desmurget, Michel. *Dijital Ahmak Fabrikası*. çev. Ömer Kemal Buhari. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Ege, Remziye. “Ailede Din Eğitimi”. *Din Eğitimi El Kitabı*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Basım, 2012.
- Gedik, Sefa. *Dijital Neslin Müslüman Bilinci*. İstanbul: Çığır Yayınları, 2022.
- Kalfa, Nazlı Tutku. *Gençlik Dönemi İnanç Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma*. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kılavuz, M. Akif. “Çocuğun Dini Eğitimi ve Öğretiminde Bilgisayarın Yeri ve Önemi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (01 Ocak 1998).
- Kopuz, Tuba vd. “Dijital Ebeveynlik Tutumu İle Çocukların Güvenli İnternet Kullanımları Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 42 (29 Aralık 2022), 123-153. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.1111996>
- Mert, Şevket. *Bilgisayar Oyunları Yoluyla Okul Öncesi Dönemde Din Eğitimi*. Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özkan, Abdurrahman. *Dijital Çağın Çocukları*. İstanbul: Kriter Basım Yayın Dağıtım, 1. Basım, 2022.
- Türel, Yalın Kılıç - Gür, Duygu. “Ebeveynlerin Çocukların Bilişim Teknolojileri Kullanımına Yönelik Tutumları Üzerine Bir Ölçek Geliştirme Çalışması”. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 32/1 (08 Haziran 2019), 145-165. <https://doi.org/10.19171/uefad.455888>
- Vardarlier, Pelin - Zafer, Cem. “Medya ve Toplum”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 22/2 (30 Kasım 2019), 355-361. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.472210>

Giriş

Ergenlik dönemi, bireyin çocukluk ile yetişkinlik arasında hızlı fiziksel, duygusal, sosyal ve zihinsel değişimlerin yaşandığı kritik bir süreçtir. Bu dönemde gençler, kimlik arayışına girer, bağımsızlık ve özerklik ihtiyaçları artar, arkadaşlık ilişkileri önem kazanır ve aile ile çatışmalar yaşanabilir. Bu kimlik arayışı sürecinde aile, gençlerin yön bulmasında önemli bir destek kaynağıdır. Ancak, bu destek zaman zaman gençlerin bağımsızlık arzularıyla çatışabilir.

Bununla birlikte, dini inançların sorgulanması ve toplumsal rollerin deneyimlenmesi, gençlerin benliklerini tanımlarına ve olgunlaşmalarına yardımcı olur. Modern yaşamın getirdiği koşullar, bu süreçte ebeveyn ve çocuk arasındaki etkileşimi azaltabilirken, bilinçli bir aile desteği bu etkileri dengeleyebilir. Aile, özellikle din eğitimi ve değerlerin aktarımı konusunda ergenlerin hayatında merkezi bir rol oynar. Din eğitimi, ergenlerin ahlaki gelişimine katkıda bulunurken, onların bağımsızlık arayışıyla da çatışabilecek kurallar ve beklentiler içerebilir. Bu durum, gençlerin hem aile içi ilişkilerinde hem de kendi inanç yapılarında sorgulamalara yol açabilir.

Ergenlikte eleştirel düşüncenin gelişmesi, gençlerin daha önce sorgulamadan kabul ettikleri inançları yeniden değerlendirmelerine neden olur. Bu sorgulama sürecinde, sosyal çevre ve arkadaşlık ilişkileri gençlerin dini gelişimlerinde ve kimlik oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir. Sosyal çevre, kimlik oluşumunda destek sağlarken aynı zamanda yeni fikirlerin keşfine ve dini bakış açılarının zenginleşmesine zemin hazırlar. Bu süreçte, gençlerin yaşadıkları dini çatışmalar ve sorgulamalar, daha bilinçli bir inanç yapısına ulaşmalarına katkıda bulunabilir.

Dolayısıyla, ergenlik dönemindeki dini gelişim süreci; aile, sosyal çevre ve kültürel dinamikler ekseninde ele alınmış, gençlerin sağlıklı bir kimlik ve inanç sistemi geliştirmelerine katkıda bulunacak stratejiler üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, ailelerin ve eğitimcilerin bilinçli bir rehberlik yaklaşımı benimsemeleri, ergenlerin kimlik arayışlarını daha sağlıklı bir şekilde tamamlamalarını destekleyebilir.

Ergenlik Tanımı ve Özellikleri

“Ergen” kavramı, Batılı kaynaklardaki “adolescent” kavramına karşılık gelir ve Latince “adolescere” fiilinden türemiştir. “Adolescere”, büyümek ve olgunlaşmak anlamına gelir. Bu nedenle, ergenlik dönemi sadece bir durum değil, büyüme ve olgunlaşma sürecini ifade etmektedir. Bu kelimenin yapısı gereği, durumu değil süreci ifade etmektedir. Günümüzde ergenlik, bireyde gözlenebilen hızlı ve sürekli gelişim dönemi olarak tanımlanır.²

Ergenlik, hayatın ilk iki yılı hariç, büyüme ve olgunlaşma açısından, en yoğun değişimlerin ortaya çıktığı kritik bir gelişim dönemidir. Yaklaşık sekiz yıl süren bu süreç, temel olarak fizyolojik bir değişim dönemi olmakla birlikte, bu fizyolojik değişimlere paralel olarak, ergenlik aynı zamanda bireyin duygusal, sosyal ve zihinsel olgunlaşma süreçlerini desteklemektedir.³ Ergenlik, kişinin biyolojik, psikolojik, zihinsel ve toplumsal alanlarda önemli değişimler ve gelişimler yaşadığı yoğun bir süreçtir.⁴ Dolayısıyla, ergenlik dönemi,

² Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi* (Remzi Kitabevi, 2003), 262.

³ Haluk Yavuzer, *Gençleri Anlamak* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019), 33.

⁴ Sami Şener, *Türkiye’de Gençlik Olayı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1991), 16.

biyolojik değişimlerin yanı sıra, bireyin psikolojik, zihinsel ve toplumsal yönlerden gelişimini içeren çok boyutlu bir süreç olarak ele alınmalıdır.

Ergenlik Döneminde Din Eğitimi ve Ailenin Rolü

Ergenlik döneminde aile, bireyin dini sosyalleşmesinde kritik bir öneme sahiptir. Aile içinde verilen din eğitimi, gençlerin dindarlık seviyesini ve dini tutumlarını doğrudan etkiler. Bu bağlamda, aile, ergenlerin dini inançlarını şekillendiren temel unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ailenin sosyalizasyon sürecindeki önemi, özellikle dini sosyalizasyon üzerinde tartışılmaz bir etkiye sahiptir. Yapılan araştırmalar, bu etkinin lise öğrencilerinde daha yüksek seviyede olduğunu, yaş ilerledikçe ise azaldığını göstermektedir. Bu durum, dini sosyalizasyonun en etkili olduğu dönemin ergenlik dönemi olduğunu ortaya koymaktadır. Dahası ailelerin ergen dindarlığı üzerindeki tesirinin, yetişkinlik dönemi dindarlığını dahi etkileyebildiği sonucuna varan araştırmalar mevcuttur. Ebeveynin dini inançlara verdiği ehemmiyetin gençler tarafından anlaşılması, olumlu aile ortamı ve evdeki dini ortam, ergenlik dönemi dindarlığını belirleyen temel etkenler olarak ön plana çıkar. Birçok araştırmaya göre, ergenlerin büyük çoğunluğunun ailede aldıkları dindarlığı sürdürdüğünü göstermektedir. Çocukluk döneminden farklı olarak ergenlik dönemi, daha geniş bir sosyal ilişki ağına sahiptir. Bu genişleyen sosyal çevre, dini gelişim için avantajlar sağlayabileceği gibi bazen dezavantajlar da oluşturabilmektedir.⁵

Ebeveyni tarafından din eğitiminden yoksun bırakılan çocuklar, öz denetim eksikliği nedeniyle davranışlarını kontrol etmekte zorlanabilir. Bu durumun bireysel etkileri olduğu kadar toplumsal düzeyde de sorunlara yol açabileceği unutulmamalıdır. Bu durum, aşırıya kaçan, anti sosyal veya toplumsal huzursuzluklara yol açabilecek tutum ve davranışlara neden olabilir. Bu tür olumsuz etkiler yalnızca aile içinde değil, toplumsal düzeyde de sorunlara sebebiyet verebilir.⁶

Çağımızda gençler, günümüz gereği olarak annenin çalışmasıyla birlikte, ebeveyn ve çocuk arasında paylaşılan zamanın azaldığı bir ortamda büyümektedir. Bu durum, çocuğun erken gelişim dönemlerinden itibaren yeterli ilginin sağlanamadığı bir ortamda yetişmesine yol açmaktadır.⁷ Modern yaşamın getirdiği koşullar da aile içi etkileşimi azaltarak bu süreci olumsuz etkileyebilmektedir. Modern yaşamın getirdiği bu koşullar, sadece ebeveyn-çocuk ilişkilerini değil, ergenlerin dini sosyalleşme sürecini de olumsuz etkileyebilmektedir.

Din Eğitiminin Önemi ve Etkileri

Din kavramını öne çıkaracak olursak din eğitimi, bireyin kutsal ile alakalı davranışlarının geliştirilme sürecidir. Eğitim kavramını öne çıkaracak olursak din eğitimi, insanın dini davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve bilinçli olarak istendik değişmeler ortaya çıkarma denemeleri sürecidir.⁸ Din eğitimi, insanın düşünce ve davranışlarını belirlemede etkili bir rol oynar ve kişinin ahlaki yönden gelişimine katkıda bulunur. Din eğitimi, kişiyi içten saran,

⁵ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi* (Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık (kdy), 2022), 176.

⁶ H. Mahmut Çamdibi, *Din Eğitime Giriş* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989), 43.

⁷ Yavuzer, *Gençleri Anlamak*, 15.

⁸ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler* (Damla Yayınevi, 1986), 294.

kucaklayan ve yönlendiren bir disiplindir ve sıkı nizamlardan daha güçlü bir etkiye sahiptir.⁹ Bu özellikleriyle din eğitimi, bireyi sadece bireysel bir gelişim sürecine değil, aynı zamanda toplumsal bir sorumluluk anlayışına da yönlendiren bir disiplindir. Doğru zamanda verilmeye başlanan din eğitimi, çocukların duyguları üzerinde kalıcı etkiye sahip olur. Bu süreçte, sevgi, güvenme ve bağlanma gibi hislerin geliştirilmesi, bireyin duygusal dünyasını sağlam temeller üzerine inşa etmesini sağlar. Çocukların sevgi, güvenme ve bağlanma gibi hisleri, gelişim özellikleri dikkate alınarak din eğitimi ile geliştirilebilirken; saldırganlık, korku ve endişe duyguları da din eğitimi ile engellenip ortadan kaldırılabılır.¹⁰ Yapılan araştırmalar, özellikle çocukluk ve gençlik döneminde alınan din eğitiminin birey üzerinde olumlu etkiler oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Yapılan araştırmalar, özellikle çocukluk ve gençlik döneminde alınan din eğitiminin birey üzerinde olumlu etkiler bıraktığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla, genelde terbiye amacı taşıyan din eğitiminin çocukluk ve gençlik yıllarında arzu edilen düzeyde verilmesi, bireyin daha sağlam ve tutarlı bir kişilik kazanmasına, ahlaki gelişimine katkıda bulunmasının yanı sıra sorunların çözümünde de önemli rol oynayacaktır.¹¹ Sağlıklı bir din eğitimi almış çocukların ergenlik döneminde daha az zorluk yaşadığı görülmektedir. Bu bağlamda, din eğitimi, ergenlerin hayatı ve kendilerini anlamlandırma süreçlerine rehberlik eden bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Ergenler, hayatı ve kendilerini anlamlandırma sürecinde dini bilgiye ihtiyaç duyarlar ve sağlıklı bir din eğitimi, bu arayışlarına cevap verebilir. Bu nedenle, eğitimcilerin ve ailelerin, gençlerin bu ihtiyaçlarını anlamaları ve onların bireysel özelliklerini dikkate alarak rehberlik etmeleri, sağlıklı bir dini gelişim süreci için hayati önem taşır. Ailelerin, sabırla çocuklarına sağlıklı dini öğrenmeler konusunda kılavuzluk etmeleri önemlidir.¹²

Ergenlikte Eleştirel Düşünce ve Dini Çatışmalar

Ergenlik dönemi, bireylerin eleştirel düşünme becerilerinin geliştiği ve daha önce sorgulamadan kabul ettikleri inançları yeniden değerlendirdikleri bir süreçtir. Eleştirel düşünce yetisine sahip ergenler, çocukluklarında itiraz etmeden öyle ya da böyle kabul ettikleri birçok konunun okuyup gördükleri ve yaşadıkları ile örtüşmediğini algıladıklarında önceden kabul ettiklerini tekrar gözden geçirirler. Kendilerini yaşamın sentezini eleştirel bir biçimde yapabilecek güçte hissettikleri için bundan sonra gerçeği deneyimlemeden kabul etmeyip her şeyi eleştiri süzgecinden geçirmek isterler.¹³ Bu eleştirel süreç, ergenlerin kimlik ve değerlerini yeniden yapılandırmalarına zemin hazırlar.

Ergenlik döneminin ilk yıllarında, gençlerde dini ibadetlere katılma, dini kurallara ve etik değerlere özel bir ilgi ve duyarlılık hissetme konusunda artışı gözlenebilir. Ancak, ergenliğin ilerleyen yıllarında sorgulama eğilimleri bu duyarlılığın yerini dini şüphe ve çatışmalara bırakabilir. Bu dönemde gençler, helal-haram kavramlarına, günah-sevap dengesine, camiye ve cemaate katılmaya daha fazla ilgi gösterebilirler. Ancak 14-18 yaşlarına doğru, ergenlerde

⁹ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2021), 23.

¹⁰ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış* (İstanbul: Dem Yayınları, 2019), 83.

¹¹ Salih Aybey, "Gençlik Dönemi Problemleri Karşısında Din Eğitimi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (31 Aralık 2022), 935.

¹² Remziye Ege, "Ailede Din Eğitimi", *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 367.

¹³ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 165.

dinsel şüphe, kararsızlık ve çelişkilerin yanı sıra cinsel dürtülerden kaynaklanan suçluluk ve günahkârlık duygusu gibi birçok dinsel çatışma da ortaya çıkabilir. Bu durumlara sebep olan faktörler arasında, bağımsızlık duygusunun uyanması, akılla ispatlanamayan şeyleri reddetme isteği, cinsel arzuların dini ahlak kurallarına aykırı olması, dindar bireylerin ve din görevlilerinin olumsuz tutumları gibi etmenler yer alabilir. Ergenlik döneminin sonlarına doğru, psikolojik ve teolojik içerikli çatışmaların şiddeti azalarak, bunalım ve gerginlikler yavaş yavaş kaybolmaya başlar.¹⁴

14-18 yaşları arasında yaşanan ergenlik dönemi dini kuşku ve çatışma sürecinde, imanla ilgili kuşkular, kararsızlıklar ve çatışmalar ortaya çıkabilir. Bu durum, bireyin kendi dini anlayışını geliştirme sürecinin doğal bir parçası olarak görülebilir. Geleneksel dini kalıpları eleştirme ve değerlendirme eğiliminde olan gençler, 17-18 yaşlarına doğru bu şüpheleri daha bilinçli bir şekilde ele alarak yatışma sürecine girer. Benlik gelişimi, bağımsızlık duygusu, eleştirel düşünme ve kendini ifade etme ihtiyacının geçici bir süre de olsa yaşanabileceği bir dönemdir. Ergenlik sürecinde deneyimlenen bu şüpheler, çocukluk ve ergenlik yıllarında tatminkâr bir din eğitimi almış olan gençler için genellikle dini duyguları daha saf ve bilinçli bir şekilde yaşamalarını sağlayan etkilere sahiptir. Nitekim sahabeden bir kimse peygamberimize gelerek: “Ya Rasulallah, aklımızdan öyle şeyler (şüpheler) geçiyor ki onlar yüzünden imanımızın zayi olacağını düşünüyoruz” sözleri üzerine; “Bu imanın ta kendisidir”, yanıtını vermiştir.¹⁵

Okul çağındaki çocuklar, ailenin dışında yeni aidiyet merkezleri ve sosyal ortamlarla etkileşime girerler. Öğrencilik hayatının başlamasıyla birlikte öğretmenlerle etkileşime geçer, arkadaşlar edinir ve çevresindeki diğer kişilerden yeni özdeşim örnekleri bulur. Bu sosyal etkileşimler, dini inanç ve değerlerin yeniden şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Dijital çağda ise çocuklar daha okul çağına ulaşmadan, seyrettikleri videolar ve diğer dijital içerikler aracılığıyla sanal özdeşim örnekleriyle de etkileşime geçerler. Bu süreç ergenlik dönemine kadar farklı kaynaklardan beslenerek devam eder. Ergenlik dönemine gelindiğinde, birey dünyaya daha geniş bir perspektiften bakmaya başlar. Çocuksu dünyasında yer almayan ya da anne babasını takipten ibaret olan konular üzerinde fikir yürütmeye, kısacası kendi olmaya başlar. Genç birey artık şahsına ait bir siyasi duruşu, yaşama bakış açısı, meslek seçimi ve dini duruşu olsun istemektedir. Tüm bunlar da ergenlik döneminin kimlik kazanımı açısından önemli bir aşama olmasını sağlar.¹⁶

Çocukluk döneminde ailesiyle geçirdiği zamanların çoğunu paylaşan bir birey, ergenlik çağına adım attığında çocukluk dönemindeki oyun arkadaşlığından daha ciddi arkadaşlıkların kurulduğu bir ortama girmeye başlar. Bu dönemde, toplumun içine daha çok karışır ve dış uyaranlara karşı daha açık bir hale gelir. Ergenlik, sosyal etkileşimlerin önem kazandığı bir süreçtir ve bu süreçte bireyin çevresindeki insanlarla ilişkileri ve etkileşimleri giderek artar.¹⁷ Bu dönemde, bireyin sosyal çevresindeki etkiler dini inançlarını ve değerlerini doğrudan etkileyebilir.

¹⁴ Hayati Hökelekli, *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 267-281.

¹⁵ Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Derneği (EBSAD), “Ergenlik Dönemi Din Eğitimi” (Erişim 05 Mayıs 2023), 17.

¹⁶ Ali Ayten - M. Enes Vural, *Ah Bu Gençler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023), 33-34.

¹⁷ Ercan Geçgin, *Ergenlik Dönemi Din Eğitimi Sosyal Çevrenin Etkisi* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 2.

Genel olarak, sosyal etkilere daha açık bir pozisyona gelen ergenler, bu etkiyi doğal olarak yaşlılarıyla olan arkadaşlık ilişkilerinden alır. Bu durum, özellikle ergenlik döneminde ciddi zorluklara yol açabilir. Yaşanılan sosyal ortamın din algısı, gençlerin dini gelişiminde belirleyici bir rol oynar. Yakın temas edilen arkadaşlar ve özdeşleşilen modellerin dine verdikleri önem, bireyin dini inanç ve tutumlarını doğrudan etkileyebilir. Örneğin, dindar bir aile ortamında yetişen ve dine olan ilgisi yüksek bir genç, dini inançlarına ters düşen ya da tamamen karşı çıkan inançlara sahip yeni arkadaşlar edindiğinde, kendi dini inançlarını sorgulama sürecine girebilir. Seküler dünya görüşünün egemen olduğu okullarda eğitim gören öğrenciler açısından, bu tür sosyal ve kültürel etkileşimler farklı sorunlar oluşturabilir. Hatta bazı durumlarda, akran gruplarının ve arkadaş çevresinin etkisi, gençlerin dini inançlarına meydan okuma veya belirli dini yasaklara karşı gelme davranışlarını tetikleyebilir.¹⁸ Bu gibi durumlarda, gençlerin bu zorlu süreçte doğru yönlendirilmesi ve etkili eğitim yöntemleriyle desteklenmesi büyük önem taşımaktadır.

İnsanoğlu ilk devirlerden bugüne genç nesilleri fiziksel ve ruhsal açıdan yaşadığı topluma faydalı olacak şekilde yetiştirmeye gayret etmiştir. Sosyal yaşam geliştikçe çocukların yetiştirilmeleri de buna uygun ayarlanmış, genç nesil bu amaçlar doğrultusunda yetiştirilmek istenmiştir. Ancak bunu yaparken başarılı olmak için gençlerin özelliklerine göre yöntemler geliştirmek ve o yöntemler çerçevesinde ele almak gerekir. Allah'ın Rasulü de bu eğitimi gelişigüzel gerçekleştirmemiş, duygulara hitap etme, utandırmaktan kaçınma, yumuşak ve tahammüllü davranma gibi gençlerin psikolojisini ön planda tutan önemli yöntemler uygulamıştır. O, uygulamaya koyduğu bu yöntemler sayesinde birçok insani değer son bulduğu bir toplumu tüm zorlukları aşarak özenilen bir toplum haline getirmiştir.¹⁹

Sonuç

Din eğitimi çerçevesinde ebeveyn ve ergen çatışmalarının sebeplerinin araştırılması önemlidir. Bu çatışmalar, aile içi iletişimi, dini kimlik gelişimini, değerler ve inançlarla ilişkileri ve toplumsal dinamikleri etkileyebilir. Bu nedenle, bu konuda yapılacak araştırmalar, sadece aileler için değil, eğitimciler için de rehberlik sağlayacak yapıcı çözümler sunabilir. Ayrıca, din eğitimi ve aile ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar, daha geniş çaplı sosyal ve kültürel değişimleri anlamamıza da katkıda bulunabilir.

Ergenlik, gençlerin kendilerini tanıma, değerlerini keşfetme, ilişkilerini kurma ve gelecekleriyle ilgili kararlar alma sürecidir. Bu süreç, gençlerin hem bireysel gelişimi hem de toplumsal uyumu açısından önemli bir dönemdir. Bu dönemde gençler, toplumun ve ailelerinin desteğiyle kendilerini anlamlandırma ve kimliklerini geliştirme yolunda ilerlerler. Ancak ergenlik dönemi genellikle karmaşık ve zorlu bir süreç olduğundan, birçok duygusal ve sosyal zorlukla karşılaşabilirler. Ergenlik dönemi boyunca dini inanç ve duygular çeşitli aşamalardan geçer. İlk aşamalarda dini uygulamalara olan ilgi artarken, ilerleyen dönemlerde dinsel çatışmalar ve şüphelerin ortaya çıkması doğal bir süreçtir. Bu şüpheler, gençlerin imanlarının sarsılacağı düşüncesiyle endişe duymalarına neden olabilir. Ancak İslam'da şüphelerin ortaya çıkması normal kabul edilir ve bu şüphelerin aşılması imanın bir parçası

¹⁸ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 179.

¹⁹ Seyfullah Kara, "Modern Din Hizmetlerinde İhmal Edilmemesi Gereken Kitle: Gençlik", *1. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, ed. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 224.

olarak görülür. İslam'ın temel kaynaklarından alınan doğru bilgiler, gençlerin bu şüpheleri aşarak daha sağlam bir iman inşa etmelerine yardımcı olabilir.

Aile, ergenlerin dini sosyalleşmesinde merkezi bir rol oynar. Ancak modern yaşamın getirdiği koşullar, ebeveyn-çocuk ilişkilerini zayıflatarak bu süreci olumsuz etkileyebilir. Öte yandan, sosyal çevre ve arkadaşlık ilişkileri, ergenlerin dini gelişimi ve kimlik oluşumu üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Gençler, sosyal kıyaslama ve özdeşim yoluyla davranışlarını şekillendirirken, çevrelerindeki modellerin etkisine açık hale gelirler. Bu durum, dini inançların sorgulanmasına ve aile ile çatışmaların artmasına neden olabilir.

Din eğitiminde, ergenlerin eleştirel düşünce ve bağımsızlık ihtiyaçlarının dikkate alınması, onların dini inançlarını daha bilinçli ve sağlam temellere dayandırmalarına önemli katkılar sağlayabilir. Bu nedenle, ergenlere yönelik din eğitimi, onların bireysel özelliklerini ve gelişim süreçlerini dikkate alan bir yaklaşımla yürütülmelidir. Ayrıca, ebeveynlerin gençlerle iletişimlerinde anlayışlı ve destekleyici bir yaklaşım benimsemeleri, aile içi çatışmaların azaltılmasına ve din eğitiminin etkinliğinin artırılmasına katkı sağlayabilir. Peygamber Efendimizin gençlere yönelik eğitim yöntemleri, duygulara hitap etme, utandırmaktan kaçınma ve yumuşak davranma gibi gençlerin psikolojisini ön planda tutan prensipler üzerine kuruludur. Bu yöntemlerin günümüzde de uygulanması, gençlerin dini ve ahlaki gelişimlerine olumlu yönde etki edebilir.

Sonuç olarak, ergenlik döneminde din eğitiminin başarıya ulaşması için gençlerin özerklik ve eleştirel düşünme ihtiyaçlarına saygı duyan, onların bireysel özelliklerini ve sosyal çevrelerini dikkate alan yaklaşımların benimsenmesi gerekmektedir. Ailelerin ve eğitimcilerin bu bilinçle hareket etmeleri, ergenlerin sağlıklı bir kimlik ve inanç sistemi geliştirmelerine yardımcı olacak ve toplumsal barışa katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

- Aybey, Salih. "Gençlik Dönemi Problemleri Karşısında Din Eğitimi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (31 Aralık 2022), 932-963. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1187261>
- Ayhan, Halis. *Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*. Damla Yayınevi, 1986.
- Ayten, Ali - Vural, M. Enes. *Ah Bu Gençler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2023.
- Çamdibi, H. Mahmut. *Din Eğitimine Giriş*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989.
- (EBSAD), Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Derneği. "Ergenlik Dönemi Din Eğitimi". Erişim 05 Mayıs 2023. https://www.ebsad.org/img/20140407__8648187518.pdf
- Ege, Remziye. "Ailede Din Eğitimi". *Din Eğitimi El Kitabı*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. 353-367. Ankara: Grafiker Yayınları, 8. Basım, 2012.
- Geçgin, Ercan. *Ergenlik Dönemi Din Eğitiminde Sosyal Çevrenin Etkisi*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/656550/yokAcikBilim_10262042.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- Hökekleli, Hayati. *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Kara, Seyfullah. "Modern Din Hizmetlerinde İhmal Edilmemesi Gereken Kitle: Gençlik". *1. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*. ed. Mehmet Bulut. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Psikolojisi*. Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık (kdy), 2022.
- Şener, Sami. *Türkiye'de Gençlik Olayı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1991.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 11. Basım, 2021.
- Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. Remzi Kitabevi, 2003.
- Yavuzer, Haluk. *Gençleri Anlamak*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 11. Basım, 2019.
- Yılmaz, Hüseyin. *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. İstanbul: Dem Yayınları, 2019.

Din Eğitiminde 21.Yüzyıl Öğreten Becerilerinin Önemi

Hanife ÇAKIROĞLU¹

Öz

Bu makale, hızla değişen ve küreselleşen 21. yüzyıl dünyasında din eğitiminin yeniden yapılandırılması gerekliliğini ele almaktadır. Günümüz dünyası, bireylerden yalnızca bilgiye sahip olmayı değil, bu bilgiyi anlamlandırma, yorumlama ve uygulama becerilerini de geliştirmelerini talep etmektedir. Bu doğrultuda, din eğitiminin bireyleri yalnızca dini bilgilerle donatmanın ötesine geçerek, eleştirel düşünme, problem çözme, iletişim, iş birliği ve dijital okuryazarlık gibi becerileri kazandırmayı hedefleyen çok yönlü bir yapıya dönüşmesi önerilmektedir. Makale, söz konusu becerilerin din eğitimi süreçlerine nasıl entegre edilebileceğini ve bu entegrasyonun bireylerin manevi gelişimlerine, toplumsal yaşamlarına ve kişisel değerlerini modern yaşamla uyumlu bir şekilde dengeleme kapasitelerine olan katkılarını incelemektedir. Eleştirel düşünme, bireylerin dini bilgileri sorgulama, anlamlandırma ve güncel meselelerle ilişkilendirme süreçlerinde kritik bir rol oynarken; problem çözme becerisi, dini ve manevi sorunlara yaratıcı ve sürdürülebilir çözümler üretmelerini sağlamaktadır. İletişim ve iş birliği becerileri, bireylerin farklı dini topluluklar ve bireylerle etkili bir şekilde etkileşim kurmasını ve toplumsal dayanışmayı güçlendirmesini desteklemektedir. Dijital okuryazarlık ise, dijital çağın getirdiği bilgi kirliliği karşısında bireylerin doğru bilgiye erişim ve bu bilgiyi etik bir çerçevede değerlendirme becerilerini geliştirmesine olanak tanımaktadır. Din eğitiminin bireysel manevi gelişimin ötesinde, toplumsal ve küresel anlayışa katkıda bulunabilecek bir öğrenme alanı olarak ele alınmasının önemine dikkat çekilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Din Eğitimi, Din Bilimleri, 21.yy Becerileri, Eleştirel Düşünme, İletişim

The Importance of 21st Century Teaching Skills in Religious Education

Abstract

This article addresses the necessity of restructuring religious education in the rapidly changing and globalizing 21st-century world. Contemporary society demands not only the acquisition of knowledge but also the development of skills to interpret, analyze, and apply this knowledge effectively. In this context, it is suggested that religious education should evolve into a multifaceted framework that goes beyond imparting religious knowledge to equipping individuals with critical thinking, problem-solving, communication, collaboration, and digital literacy skills. The article explores how these skills can be integrated into religious education processes and examines their contributions to individuals' spiritual growth, social lives, and ability to balance personal values with modern life. Critical thinking plays a key role in helping individuals question, interpret, and relate religious knowledge to contemporary issues, while problem-solving skills enable creative and sustainable solutions to religious and spiritual challenges. Communication and collaboration skills support effective interaction with diverse religious communities and individuals, fostering social cohesion. Digital literacy, on the other hand, empowers individuals to access accurate information and evaluate it within an ethical framework, especially amidst the information overload of the digital age. The importance of considering religious education as a learning domain that goes beyond individual spiritual development to contribute to social and global understanding is emphasized.

Key words: Religious Education, Religious Studies, 21st Century Skills, Critical Thinking, Communication

¹ Yalova Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, hanifecakiroglu@yahoo.com, ORCID: 0009-0001-6640-1195

Giriş

Eğitim, dünya genelindeki sosyolojik ve teknolojik değişimlerden etkilenmekte ve bu değişimlere paralel olarak yeniden şekillenmektedir. 21. yüzyılda, eğitim alanında da benzer dönüşümler yaşanmış ve öğretme-öğrenme süreçlerinde yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, bireylerin yeni beceriler edinmesi gerektiği vurgulanmaktadır. 21. yüzyıl becerileri, bilgi çağının gereksinimlerine uyum sağlamak için bireylerin sürekli olarak geliştirmeleri gereken beceriler bütünüdür. Bu konuda, P21 (Partnership for 21st Century Learning), ISTE (International Society for Technology in Education), ATCS (Assessment and Teaching of 21st Century Skills), EnGauge, NCREL (Orta Kuzey Bölgesel Eğitim Laboratuvarı), AASL (American Association of School Librarians), Avrupa Birliği (AB) ve OECD gibi kuruluşlar, eğitimdeki değişim süreçlerine yönelik bir dizi çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaların sonucunda, 21. yüzyıl becerileriyle ilgili farklı tanımlar ve sınıflandırmalar geliştirilmiştir. Bu sınıflandırmalardan birine göre, 21. yüzyıl becerileri; öğrenme ve yenilik becerileri, dijital okuryazarlık becerileri ve yaşam ile kariyer becerileri olarak üç ana grupta toplanmaktadır. 21. yüzyıl becerilerinin kazanılması süreci, önceki eğitim yaklaşımlarından farklılık göstermektedir. Artık öğretmenlerin öğrencileri rehberlik ettiği, öğrencilerin ise öğrenme süreçlerinin sorumluluğunu üstlendikleri bir eğitim dönemi başlamıştır. Bu bağlamda, teknoloji ve bilgi okuryazarlığı, eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme, araştırma, problem çözme, özsaygı, özdeğer, öz yönetim, öz sorumluluk, öz yeterlik, iletişim becerileri, iş birliği, liderlik, farklılıklara saygı ve küresel vatandaşlık gibi kavramlar da ön plana çıkmaktadır.² 21. yüzyıl becerileri, etkili teknoloji kullanımı, işbirliği, etkili iletişim, liderlik, problem çözme, eleştirel düşünme, ve yaratıcılık gibi yetkinliklerle tanımlanabilir. Bu beceriler, hem bilgi edinme ve kullanma hem de bu bilgiyi uygulama süreçlerini kapsayan geniş bir beceri setini oluşturur.

Günümüzde, 21. yüzyıl becerilerinin gerekliliği, bu becerilerin öğrencilere kazandırılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu becerilerin, özellikle eleştirel düşünme, iletişim, iş birliği ve yaratıcılık gibi yetkinliklerin eğitim süreçlerine dâhil edilmesi, küresel rekabette önemli bir faktör haline gelmiştir. Bireylerin, dünya çapında gelişen olayları analiz edebilmesi, yaratıcı ve üretken olabilmesi, iletişim araçlarını etkin bir şekilde kullanarak farkındalık oluşturabilmesi ve farklı kültürlerle uyum içinde yaşayabilmesi gerekmektedir. Ayrıca, 21. yüzyılda refahın sağlanması, kaynakların adil paylaşımı ve eşitsizliklerin giderilmesi için eğitim önemli bir rol oynamaktadır. Bu süreç, öğrencilerin iş yaşamına hazırlanmasının yanı sıra, aktif katılımcı ve sorumlu bireyler olmalarını da desteklemektedir.³

Eğitimde önemli bir yer tutan öğretmenler, öğrencilerle ailelerinden ve arkadaşlarından sonra en fazla etkileşimde buldukları kişilerdir. Öğretmenlerin, öğrencilerine 21. yüzyıl becerilerini kazandırmada etkili olabilmesi için mesleki bilgiye sahip olmaları, buldukları alanda düzenlemeler yapabilmeleri ve kendilerini sürekli geliştirmeleri gerekmektedir. Eğitimde hızlı değişimlere uyum sağlamak adına öğretmenler, öğrencilere doğrudan bilgi aktarmaktan ziyade onlara rehberlik etmeli ve farklı düşünme yetilerini geliştirmelerine yardımcı olmalıdır. Öğretmenlerin başarılı olabilmesi için kendilerini sürekli

² Sümeyra Arıcan - Şefika Mutlu, "Anadolu İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin 21. Yüzyıl Öğrenme Becerileri ile Okul İklimi Düzeyleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/2 (30 Kasım 2023), 701-702.

³ Cihat Şentürk, "Eğitim ve 21.Yüzyıl Becerileri", *21.Yüzyıl Becerilerine Genel Bir Bakış* (Nobel Akademik Yayıncılık, 2021).

olarak geliştirmeleri ve 21. yüzyıl becerilerini öğretim ortamlarında etkin bir şekilde uygulamaları gerekmektedir⁴.

Öğretim programlarında çeşitli beceriler bulunsa da, 21. yüzyıl becerilerine sahip bireylerin yetiştirilmesinde rol oynayacak olan öğretmenlerin de bu becerilere sahip olmaları beklenmektedir. Bu becerilerin kazandırılmasında öğretmenlerin rehberlik etmesi gerekmektedir. Öğretmen adaylarının, üniversite eğitimleri sırasında 21. yüzyıl becerilerinin ne olduğunu öğrenmeleri, bu becerileri kazanmaları ve mevcut becerilerinin farkına vararak geliştirmeleri oldukça önemlidir.⁵

Din Eğitimi Açısından Eleştirel Düşünme ve Problem Çözme

Eleştirel düşünme, bireylerin analiz yapma, öz düzenleme, yorumlama, açıklama, değerlendirme ve sonuç çıkarma gibi becerilere bireyin sahip olmasını gerektirir. Bu yeteneği geliştiren bireyler, düşünceleri derinlemesine inceleyebilir, iddiaları tespit edip analiz edebilir, sonuçları net bir şekilde ifade edebilir ve işlemlerin dayanaklarını ortaya koyabilir. Ayrıca, iddiaları organize etme, önem sırasına göre açıklama, anlamı açık hale getirme, öz eleştiri yapma ve hatalarını düzeltme gibi süreçlerde aktif bir şekilde rol alırlar. Bu süreçler sayesinde bireyler, düşünceleri ve kanıtları değerlendirme, seçenekleri analiz etme ve çıkarımlarda bulunma gibi zihinsel işlevlerini etkili bir şekilde kullanır. Tüm bu beceriler, bilginin çok yönlü ve derinlemesine ele alınmasını sağlar. Bu bağlamda, eleştirel düşünme, bireyin sahip olduğu bilginin doğruluğunu sorgulayıcı bir yaklaşımla test etmesi ve başkalarının fikirlerini göz önünde bulundurarak bilinçli kararlar alması şeklinde tanımlanabilir.⁶

Etkili kararlar verebilme ve eleştirel düşünme, bireylerin eğitim yoluyla kazanması gereken temel bilişsel beceriler arasındadır. Epstein'in belirttiği gibi, eleştirel düşünme, bilgi yığınları ve bizi etkilemeye çalışan pek çok unsur karşısında bir savunma mekanizmasıdır. Bu Eleştirel düşünme becerisi, bireylerin doğrulanmamış fikirler ve iddialar arasında kaybolmasını ve bocalamalarını engeller. Aynı zamanda, eleştirel düşünme, bilgi üretimini yönlendiren itici bir güçtür. Demokratik toplumlarda, bireylerin bu beceriyi kazanarak sosyal sorunların çözümünde etkin bir şekilde kullanmaları büyük önem taşır. Eğitim felsefecilerine göre, eleştirel düşünme yalnızca öğretim sürecinde tercih edilebilecek bir yöntem değil, eğitimin temel yapı taşlarından biridir.⁷

Bilim ve teknolojiye hızlı gelişmeler, eğitim sisteminde ve özellikle öğretme-öğrenme süreçlerinde yenilikçi yaklaşımları zorunlu hale getirmiştir. Bu durum, günümüz eğitim anlayışının da değişmesine yol açmıştır. Artık eğitim ve öğretim, bilginin sadece ezberlenip saklanması yerine, bilginin nerede ve nasıl bulunacağını öğrenmeye ve bu bilgiyi etkili bir şekilde kullanmaya odaklanmayı esas alan bir yaklaşımı benimsemektedir.⁸

⁴ Mehmet Aslan vd., "Ortaöğretim Öğretmenlerinin 21. Yüzyıl Becerileri Kullanım Yeterlikleri", *Hacettepe University Journal of Education* 35/4 (07 Nisan 2019), 781.

⁵ Hülya Gür vd., "21. yy Becerileri Ölçeğinin Türk Kültürüne Uyarlanması", *Baun Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 25/1 (2023), 217.

⁶ Zeynep Çetinkaya, "Türkçe Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünmeye İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12/3 (2011), 94.

⁷ Mehmet Kamil Coşkun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2013).

⁸ Bilal Duman - Birsal Aybek, "Süreç Temelli ve Disiplinlerarası Öğretim Yaklaşımlarının Karşılaştırılması", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi* 11 (2003), 11.

Eleştirel düşünme becerisine sahip olan kişiler, ileri düzey zihinsel yetilerini etkili biçimde kullanmalarıyla öne çıkar ve diğerlerinden ayrılır. Bu doğrultuda, eleştirel düşünme yetileri gelişmiş bireyler yetiştirmek, 21. yüzyıl eğitim sisteminin temel hedeflerinden biri haline gelmiştir. Bu tür bireyler, bilgilerin doğruluğunu değerlendirip inceleyerek hatalı ya da yanıltıcı bilgileri ayırt eder ve farklı perspektiflerden yararlanarak bilgiyi yeniden düzenler. Aynı zamanda, günlük hayatta karşılaştıkları problemleri eleştirel bir gözle analiz ederek çözüm üretme yollarını araştırırlar.⁹

Problem çözme becerisinin öğrencilere kazandırılması, örgün eğitimin çeşitli derslerinde hedeflenen temel amaçlardan biri olsa da din öğretimi bu konuda farklı bir öneme sahiptir. Hızla değişen sosyokültürel yapılar, bireylerin yaşamlarında dinî konularla ilgili yeni sorular ve sorunlarla karşılaşmalarına neden olabilmektedir. Bu nedenle, bireylerin din öğretimi yoluyla problem çözme becerisi geliştirerek bu tür zorluklarla bağımsız bir şekilde başa çıkabilmeleri önemlidir. Günümüzde benimsenen eğitim yaklaşımları, öğrencilerin hazır bilgiyi ezberlemesi yerine, bilgiyi nasıl ve nerede bulacaklarını öğrenmelerini ve problem çözme yeteneklerini işlevsel olarak etkin bir şekilde kullanmalarını teşvik eden bir anlayış benimsemektedir.¹⁰

Din Eğitiminde Yaratıcılık ve Yenilikçilik

Yaratıcı düşünce, bilgi, gözlem, düşünceleri veya deneyimleri bir araya getirerek yeni anlayış ve fikirler ortaya çıkarma sürecidir. Bu süreç, zihinsel yetilerin aktif hale gelmesine ve yenilikçi bakış açıları geliştirilmesine olanak sağlar. Yaratıcılık, her yönüyle bakacak olursak yeni fikirler üretmeyi ve farklı bakış açıları oluşturmayı amaçlar.¹¹

İnsanoğlunun dine olan ihtiyacı beraberinde din eğitimini de zorunlu hale getirmiştir. Şartların değişmesiyle ortaya çıkan yenilikçi kavramı din eğitiminde de karşımıza çıkmaktadır. Yenilikçi adımlar din eğitimi alanındaki gelişmelerin de önünü açmıştır. Teknolojik alandaki gelişmelerin ise öğrenci, öğretmen, eğitim ortamı, öğretim programları gibi din öğretimi sürecinin temel unsurları üzerinde bir takım etkileri olmuştur. Öğretim süreçlerini geliştiren din eğitimcileri bu süreçleri oluştururken gelişen teknolojilerden yararlanmak durumundadırlar. Dini konularda öğrencilerin ilgisini çekmek gelişen bu teknolojik ortamda giderek daha da zorlaşmıştır. Dolayısıyla öğrencilerin din eğitimine olan ilgilerini bu araçların din öğretimi aracı olarak kullanılmasıyla olumlu hale getirebiliriz.¹²

Dijital Okur Yazarlık ve Din Eğitimi

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesiyle birlikte, yeni beceriler önemli bir hale gelmiştir. Bu becerilerden en kritik olanlarından biri dijital okuryazarlıktır. Bilgi ve

⁹ Perihan Şara Hürsoy vd., “Probleme Dayalı Öğrenme Uygulamalarının Eleştirel Düşünme Eğilimine ve Sosyal Bilgiler Dersine Yönelik Tutuma Etkisi ve Uygulamalara İlişkin Öğrenci Görüşleri”, *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 15/2 (28 Ağustos 2024), 703.

¹⁰ Yasin Yiğit, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Öğrencilere Problem Çözme Becerisi Kazandırma Yeterliği Üzerine Bir Alan Araştırması (Türkiye Örneği)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (15 Haziran 2021), 136-137.

¹¹ Hasan Arslan, “Din Psikolojisi Açısından İnsanda Yaratıcı Düşünce”, *Dini Araştırmalar* 12/34 (Ağustos 2009), 97.

¹² İlyas Erpay, “Eğitimde İnovasyon ve Din Eğitimi İlişkisi”, *İktisadi ve Sosyal Yönleriyle İnevasyon* (Ankara: İksad yayınevi, 2019), 88-89.

iletişim teknolojilerinin kullanımı ve interneti etkin bir şekilde kullanabilme yeteneği, okuryazarlığın modern bir biçimi olarak “dijital okuryazarlık” olarak tanımlanmaktadır.¹³

Dijitalleşme, eğitim alanına derin etkilerde bulunmaktadır. Günümüzde dijitalleşme, yeni verilerin üretilmesi ve bu bilgilerin öğretim süreçlerine entegre edilmesi için çeşitli imkanlar sunmaktadır. Dijital çağda bilgi, değişim ve gelişimin temel kaynağıdır. Bilginin sürekli değiştiği ve bilgi odaklı ekonominin küresel güç dengelerini şekillendirdiği bir dönemde, eğitim sistemlerinin de bu doğrultuda evrilmesi ve gelişmesi beklenmektedir. Dijitalleşme, öğrenme süreçlerine yenilikçi yöntemler sunmanın yanı sıra, eğitim-öğretim ve değerlendirme gibi alanlarda da önemli iyileştirmeler ve yenilikler yapılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, geleneksel öğretim yöntemlerinin çevrimiçi eğitim materyalleriyle desteklenmesinin yanı sıra, mobil öğrenme araçları da geleneksel eğitim yöntemlerine katkıda bulunmuş ve önemli bir alternatif oluşturmuştur. Teknolojik gelişmeler, dijitalleşmenin etkisiyle yeni bir yaşam biçimi şekillendirmektedir, bu da hayatın her alanında farklı çalışma yöntemlerini kaçınılmaz kılmaktadır.¹⁴

Günümüzde, tüm öğretmenlerin ve eğitimcilerin dijital çağın gerekliliklerine uygun yirmi birinci yüzyıl becerilerine ve yeterliliklerine sahip olmaları bir zorunluluk haline gelmiştir. Çevrimiçi öğrenmenin sunduğu fırsatlardan yararlanmak ve bu süreçte teknolojiyi öğretim programlarına etkili bir şekilde entegre etmek artık kaçınılmazdır. Teknolojinin hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline geldiği günümüzde, başta eğitim programları olmak üzere, öğretmen yetiştirme modelleri ve okul sistemleri gibi tüm eğitim süreçlerinin dijital çağın ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden yapılandırılması gerekmektedir.¹⁵

Bu bağlamda, öğretmenlerin teknolojiyi tanıması, etkin bir şekilde kullanması ve ders içeriklerine entegre etmesi artık bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Geleneksel eğitim modelinde deneyim ön plandayken, günümüzde öğretmenlerden dijital okuryazarlığa sahip olmaları, teknolojiyi etkili bir şekilde yönetebilmeleri ve sürekli kendilerini geliştirmeleri beklenmektedir. Bu dönüşüm süreci, din eğitimi alanını da doğrudan etkilemekte ve bu alandaki çalışmaların dijitalleşme süreçlerinden bağımsız düşünülmesi mümkün görünmemektedir. Dijital teknolojilerin sunduğu fırsatlar, dini ve manevi değerlerin kazandırılmasında ve din eğitiminin geliştirilmesinde daha fazla kullanılması gereken araçlar haline gelmiştir.¹⁶

Din Eğitiminde İletişim ve İş Birliği

İletişim, insan etkileşimlerinin temel taşlarından biridir. Günlük hayatın büyük bir kısmı, bireyler arasındaki sosyal bağlar etrafında şekillenir ve bu bağların düzenlenmesinde iletişim önemli bir rol oynar. İnsanların belki de en ayırt edici özelliklerinden biri, etkili iletişim yeteneği ve bu yetenek sayesinde ortaya çıkan kültürel zenginliktir. Bir düşünce veya

¹³ Abdurrahman Akman, “Dijital Okuryazarlık Becerilerine İlişkin Öğrenci Algıları”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 17/3 (31 Temmuz 2024), 540.

¹⁴ Muhammed Emin Şimşek, “Dijital Din Eğitimi”, *İlahiyat Akademi* 19 (30 Haziran 2024), 252.

¹⁵ Bekir Parlak, “Dijital Çağda Eğitim: Olanaklar ve Uygulamalar Üzerine Bir Analiz”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 22 (2017), 1745.

¹⁶ Selime Güntaş, “Eğitimde Güncel Yaklaşımların Odağında Öğrenenlerin İyi Oluş Hallerinin Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2023), 111.

duygunun; yüz hareketleri, jestler, konuşma, yazı ya da telefon, radyo ve televizyon gibi araçlar aracılığıyla bir kişiden diğerine aktarılması, iletişim sürecini oluşturur.¹⁷

İletişim, temel olarak bilgi, duygu ve düşüncelerin paylaşılması süreci olmakla birlikte, aynı zamanda bireyler ya da grupların davranış ve tutumlarını etkilemeyi amaçlayan bir eylemdir. Başka bir deyişle, iletişim, bireyler arasında bilgi alışverişi yapmak amacıyla kurulan bir ilişki sistemidir.¹⁸

İnsan, doğuştan iletişim için belirli bir yetenekle dünyaya gelse de, iletişim biçimleri ve becerileri hemen gelişmez. Birey, çevresiyle etkileşimde bulunarak iletişim kurmayı öğrenir. Sağlıklı bir iletişim kurabilmek, bireylerin iletişim becerilerine sahip olmalarına bağlıdır. İletişim becerisi, genel anlamıyla; mesajların uygun iletişim araçlarıyla iletilmesi, bu araçlara uygun şekilde kodlama yapılması ve iletilerin yapısına dikkat edilmesi olarak tanımlanabilir.¹⁹

İş birliği, bir grup içinde çalışan bireylerin belirli bir ürünün ortaya konması ya da belirlenen hedefin gerçekleştirilmesi için tasarlanmış bir etkileşim modelidir. 21. yüzyılda işlerin artan karmaşıklığı ve kapsamı nedeniyle, bireylerin birlikte çalışarak sorun çözmesi, üretim yapması ve düşünmesi gerekliliği, iş birliğini önemli bir unsur haline getirmiştir. Eğitimde iş birliği, grup çalışması yapmayı, birlikte problemleri çözmeyi, görevleri yerine getirmeyi ve ortak bir ürün oluşturmayı amaçlar.²⁰

İşbirliğine dayalı öğrenme, en genel anlamıyla, öğrencilerin hem kendi öğrenme süreçlerini hem de arkadaşlarının öğrenme deneyimlerini en üst seviyeye çıkarmak amacıyla bir arada çalıştıkları küçük grup etkinliklerini kapsar. Bu model, bireylerin ortak hedeflere ulaşırken birlikte hareket etmeyi öğrenmelerini ve iş paylaşımı yaparak başarıyı ortak bir şekilde elde etmelerini sağlar. Bunun yanı sıra, her öğrencinin kişisel başarılarını artırması, özsaygısını geliştirmesi, üst düzey öğrenme becerileri edinmesi ve okul ile derslere karşı daha olumlu bir tutum sergilemesi açısından büyük önem taşır. Süreç, sosyal becerilerin gelişimini desteklerken bireylerin başarılarını da güçlendirir. Grup üyelerinin görev ve sorumluluklarının farkında olmaları sağlanmalı ve bireysel başarıların grup başarısına katkı sunduğu anlayışı öğrencilere aktarılmalıdır. Bu tür öğrenme ortamlarında, öğrencilerin birbirlerinin başarısını olumlu yönde etkilediği ve birbirlerine destek olma konusunda istekli oldukları görülmektedir. Dolayısıyla, yardımlaşma duygusunun gelişimini teşvik eden bu tür uygulamalara öncelik verilmesi ve öğrencilerin uygun bir şekilde yönlendirilmesi önemlidir.²¹

¹⁷ Yücel Kayabaşı - Seren Akcengiz, "Eğitim Fakültesinde Okuyan Öğretmen Adaylarının İletişim Becerilerinin Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi* 33 (2014), 87.

¹⁸ Nilüfer Sezer, "Etkili İletişim Becerileri", *İletişim Kavramı ve Süreci* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010), 10.

¹⁹ İsmail Arıcı - Yasemin Nakşiye Angin, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İletişim Beceri Düzeyleri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 2017), 201.

²⁰ Duygu Aydın Gönül - Selahattin Dilidüzgün, "Çocuk Edebiyatında 4C Becerileriyle İlgili Yapılan Çalışmalara Yönelik Bir Meta Sentez Çalışması", *Uluslararası Çocuk Edebiyatı ve Eğitim Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2022), 3.

²¹ Güntaş, Selime. "Eğitimde Güncel Yaklaşımların Odağında Öğrenenlerin İyi Oluş Hallerinin Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Bilimler Ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2023), 111.

Sonuç

21. yüzyıl, eğitim sistemlerini yalnızca bilgi aktarımını değil, aynı zamanda bireylerin yaşam boyu öğrenme sürecinde ihtiyaç duyacakları becerileri kazandırmayı hedefleyen bir yaklaşıma yönlendirmiştir. Din eğitimi de bu değişimden etkilenerek öğrencilerin eleştirel düşünme, problem çözme, iletişim, iş birliği ve dijital okuryazarlık gibi temel becerilerle donatılmasını gerekli kılmıştır. Bu beceriler, öğrencilerin dini bilgileri sadece öğrenmelerini değil, aynı zamanda bu bilgileri hayatlarına anlamlı bir şekilde yansıtılmalarını sağlamaktadır.

Eleştirel düşünme ve problem çözme, öğrencilerin dini konuları sorgulamalarını, anlamlandırmalarını ve güncel problemlere çözüm üretebilmelerini desteklemektedir. Özellikle eleştirel düşünme, din eğitiminde dogmatik yaklaşımların yerini anlamaya ve diyaloga dayalı bir yapıya bırakmasına katkı sağlamaktadır. İş birliği ve iletişim becerileri ise, bireylerin toplumsal bağlamda aktif bir şekilde yer alarak dini bilgileri hayata geçirmelerine olanak tanımaktadır. Bu süreç, empati, liderlik ve toplumsal sorumluluk bilincini geliştirmek için önemli bir fırsattır.

Dijital okuryazarlık ise, modern din eğitiminde öğrencilerin doğru ve güvenilir bilgiye erişimini sağlamak ve dini bilgileri eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirebilmelerini mümkün kılmak açısından vazgeçilmez bir beceridir. Özellikle teknolojinin yaygın olarak kullanıldığı bir çağda, öğrencilerin dijital kaynakları anlamlı ve etik bir şekilde kullanmaları, din eğitiminin daha etkili ve kapsayıcı olmasını sağlamaktadır.

Sonuç olarak, din eğitiminin amacı, öğrencilerin manevi gelişimlerini desteklerken aynı zamanda 21. yüzyıl becerileriyle donatılmış, eleştirel düşünebilen, iletişim kurabilen, iş birliği yapabilen ve dijital dünyada etkin bireyler yetiştirmektir. Eğitimciler, bu becerileri geliştirmek için pedagojik yaklaşımlarını yeniden şekillendirmeli ve öğrencilerin hem dini hem de sosyal becerilerini dengeli bir şekilde geliştirmelerine olanak tanımalıdır. Bu bağlamda, din eğitimi, sadece bireysel bir süreç olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir dönüşüm aracı olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Akman, Abdurrahman. "Dijital Okuryazarlık Becerilerine İlişkin Öğrenci Algıları". *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 17/3 (31 Temmuz 2024), 538-561. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.1423190>
- Arıcan, Sümeyra - Mutlu, Şefika. "Anadolu İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin 21. Yüzyıl Öğrenme Becerileri ile Okul İklimi Düzeyleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/2 (30 Kasım 2023), 701-702. <https://doi.org/10.33227/auifd.1347688>
- Arıcı, İsmail - Angin, Yasemin Nakşiye. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İletişim Beceri Düzeyleri". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 2017), 200-219. <https://doi.org/10.18498/amaufd.325835>
- Arslan, Hasan. "Din Psikolojisi Açısından İnsanda Yaratıcı Düşünce". *Dini Araştırmalar* 12/34 (Ağustos 2009), 97-114.
- Aslan, Mehmet vd. "Ortaöğretim Öğretmenlerinin 21. Yüzyıl Becerileri Kullanım Yeterlikleri". *Hacettepe University Journal of Education* 35/4 (07 Nisan 2019), 780-798. <https://doi.org/10.16986/HUJE.2019051590>
- Coşkun, Mehmet Kamil. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2013),143-162.

- Çetinkaya, Zeynep. "Türkçe Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünmeye İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi". *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12/3 (2011), 93-108.
- Duman, Bilal - Aybek, Birsal. "Süreç Temelli ve Disiplinlerarası Öğretim Yaklaşımlarının Karşılaştırılması". *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi* 11 (2003), 1-11.
- Ercan, İlyas. "Eğitimde İnovasyon ve Din Eğitimi İlişkisi". *İktisadi ve Sosyal Yönleriyle İnevasyon*. 69-115. Ankara: İksad yayınevi, 2019.
- Gönül, Duygu Aydın - Dilidüzgün, Selahattin. "Çocuk Edebiyatında 4C Becerileriyle İlgili Yapılan Çalışmalara Yönelik Bir Meta Sentez Çalışması". *Uluslararası Çocuk Edebiyatı ve Eğitim Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2022), 1-16.
- Güntaş, Selime. "Eğitimde Güncel Yaklaşımların Odağında Öğrenenlerin İyi Oluş Hallerinin Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Bilimler Ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2023), 104-116.
- Gür, Hülya vd. "21. yy Becerileri Ölçeğinin Türk Kültürüne Uyarlanması". *Baun Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 25/1 (2023), 215-232.
- Kayabaşı, Yücel - Akcengiz, Seren. "Eğitim Fakültesinde Okuyan Öğretmen Adaylarının İletişim Becerilerinin Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi* 33 (2014), 89-104.
- Parlak, Bekir. "Dijital Çağda Eğitim: Olanaklar ve Uygulamalar Üzerine Bir Analiz". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 22 (2017), 1741-1759.
- Sezer, Nilüfer. "Etkili İletişim Becerileri". *İletişim Kavramı ve Süreci*. 10. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Şara Hürsoy, Perihan vd. "Probleme Dayalı Öğrenme Uygulamalarının Eleştirel Düşünme Eğilimine ve Sosyal Bilimler Dersine Yönelik Tutuma Etkisi ve Uygulamalara İlişkin Öğrenci Görüşleri". *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 15/2 (28 Ağustos 2024), 697-720. <https://doi.org/10.51460/baed.1467443>
- Şentürk, Cihat. "Eğitim ve 21.Yüzyıl Becerileri". *21.Yüzyıl Becerilerine Genel Bir Bakış*. Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Şimşek, Muhammed Emin. "Dijital Din Eğitimi". *İlahiyat Akademi* 19 (30 Haziran 2024), 249-283. <https://doi.org/10.52886/ilak.1435052>
- Yiğit, Yasin. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Öğrencilere Problem Çözme Becerisi Kazandırma Yeterliği Üzerine Bir Alan Araştırması (Türkiye Örneği)". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (15 Haziran 2021), 136-137. <https://doi.org/10.21054/deuifd.878017>